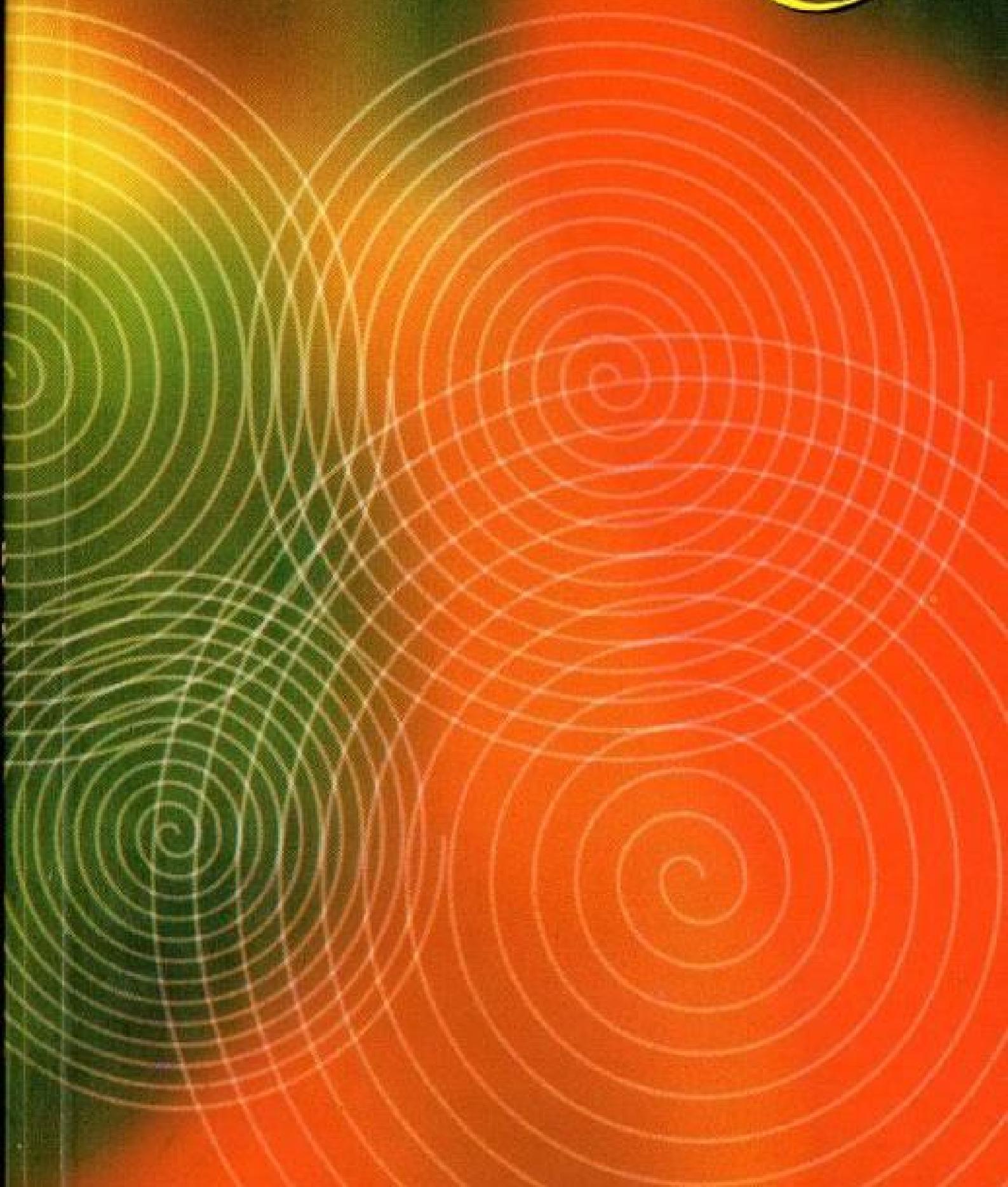

ਭੁਜਿਤੇ ਡਾਂ ਯਹੁਵੀਂ ਮਨੋਭਰ ਵੇਲਾਕ

ऊर्जेचे वेळहाळ

डॉ. यशवंत मनोहर

“ऊर्जेचा प्रभाव आविष्काराच्या
अवकाशावर प्रत्यक्ष असतो तसा आविष्काराच्या
आसमंतातील अवकाशावरही अप्रत्यक्षपणे
असतो. म्हणजे आविष्काराचे प्रत्यक्ष गोचर
आणि अप्रत्यक्ष अगोचर असे सारे अवकाश
ऊर्जाच्या प्रभावाखाली असते. ऊर्जेने ते जसे
नियंत्रित असते तसे ऊर्जेशी जिव्हाळ्याने
निगडितही असते. ऊर्जेशिवाय अवकाश एक
शून्य पोकळी ठरेल तसेच अवकाशाशिवाय
ऊर्जाही निष्क्रिय होईल.”

- द.ग.गोडसे (ऊर्जायन)

युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर-४४००२२

Urjeche Velhal : Dr.Yashwant Manohar

ऊर्जेचे वेलहाळ : डॉ.यशवंत मनोहर

प्रकाशक

नितीन घनराज हनवते, युगसाक्षी प्रकाशन
राहुल अपार्टमेंट, तिमूरिनगर, रिंग रोड,
नागपूर-४४००२२
मो.फोन: ९८२२२७००३२२

© प्रा.डॉ.पुष्पलता यशवंत मनोहर
'लुम्बिनी', ४५, लोकसेवानगर,
नागपूर-४४००२२ मो.: ९४२२१०२३९६

पहिली आवृत्ती: १ जुलै २००९

मुख्यपृष्ठ : अनिल बारसागडे, नागपूर

संगणकीय अक्षरचुलवणी व मुद्रणस्थळ
वैभव ऑफसेट
१७, कन्नमवार नगर,
बधा रोड, नागपूर-४४००२५
फोन: ९८२२२०३४७४

किमत: रुपये ११० फक्त

कवितासंग्रह :

१. उत्थानगुण : कॉन्टेनेटल, पुणे, तिसरी आवृत्ती २००१. पृ. ११०
२. काल्यभीमायन, दुसरी आवृत्ती, युगसाक्षी प्रकाशन, २००७. पृ. ११२
३. मूर्तिभंजन : श्रीविद्या, पुणे १९८५ पृ. ११४
४. जीवनायन : मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २००१ पृ. ११४
५. प्रतीक्षायन, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर २००७. पृ. ८०
६. अग्नीचा आदिवंध, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००८. पृ. १०४
७. स्वप्नसंहिता, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २००८. पृ. १८८

वैचारिक साहित्य :

१. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्धधम्म : डॉ. आंबेडकर प्रकाशन, यवतमाळ, १९८७ पृ. ७२
२. प्रबोधनविचार : महाबोधी, नागपूर १९८९ पृ. १७६
३. मंडळ आयोग : भ्रम आणि सत्य : अशोक खंडाळे, चंद्रपूर, दु.आ. १९९१ पृ. ३२
४. आपले महाकाल्यातील नायक: शंबूक-कर्ण-एकलव्य : संघमित्रा, नागपूर, १९९१ पृ. ४०
५. आपल्या क्रांतीचे शिल्पकार : आंबेडकर - फुले - बुद्ध : महाबोधी, नागपूर, १९९१ पृ. ४८
६. डॉ. आंबेडकर एक शक्तिवेद : संघमित्रा, नागपूर, १९९१ पृ. १२०
७. बुद्ध आणि त्याचा धम्म : सारतत्त्व : श्रियदर्शी, कोल्हापूर, दु.आ. २००४ पृ. ११९
८. आंबेडकर संस्कृती : कलमना, नागपूर, १९९१ पृ. ४८
९. आंबेडकरांची विद्रोही निबंध : ब्रह्मा, नागपूर, १९९२ पृ. १६८
१०. आंबेडकरी चलवळीतील अंतर्विरोध : क्रांतीपर्व प्रकाशन, पुणे, १९९८ पृ. ७२
११. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्ध कोणता? : युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, दु.आ. २००५, पृ. ४०
१२. बहुजनक्रांतीचे महानायक जोतीबा फुले : क्रांतीपर्व प्रकाशन, पुणे, १९९८ पृ. ३९
१३. मूल्यमंथन, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, एप्रिल २००४, पृ. ११२
१४. रिपब्लिकन पक्ष : बांधणीची एक दिशा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर २००४, पृ. ६४
१५. शिक्षकांपुढील आव्हाने, २००३, पृ. १६
१६. अध्यापकांपुढील जळते प्रश्न, युगसाक्षी प्रकाशन, २००४, पृ. १६
१७. आजचे शिक्षण आणि अध्यापक, २००४, पृ. १६
१८. समाजपरिवर्तनाची दिशा, धम्मभूमी प्रकाशन, २००५ पृ. १५०
१९. डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती का जाळली?, युगसाक्षी, २००५, पृ. ३२
२०. डॉ. आंबेडकरांनी विपश्यना का नाकारली? युगसाक्षी, २००५, दुसरी आवृत्ती, पृ. ३२
२१. महाबुद्ध डॉ. आंबेडकर, युगसाक्षी, २००५, पृ. ४०
२२. आंबेडकरी क्रांतीचा जाहीरनामा, समता सैनिक दल, युगसाक्षी, २००५, पृ. २०
२३. धम्मदीक्षा सुवर्णमहोत्सव तुम्हाला काय मागतो?, युगसाक्षी, २००५, पृ. २४
२४. आंबेडकरांची बौद्धभिक्खू कसा असावा?, युगसाक्षी, २००५, पृ. १६
२५. डॉ. आंबेडकरांची धम्मसंकल्पना, युगसाक्षी २००७. पृ. ३२
२६. डॉ. आंबेडकर आणि स्त्रीमुक्तीचे युद्ध, युगसाक्षी २००६. पृ. २४
२७. बुद्धाचा आचारधम्म, युगसाक्षी, २००७. पृ. ३२
२८. धम्मक्रांतीची पन्नास वर्ष, युगसाक्षी, २००६. पृ. ५६
२९. अभिनव बौद्ध आचारप्रणाली, युगसाक्षी, २००७. पृ. ४४
३०. बौद्धांची राजकीय संस्कृती, युगसाक्षी २००७. पृ. ३२
३१. बुद्धाचे तत्त्वज्ञान आणि बौद्धांची भाषा, युगसाक्षी, २००७. पृ. ४४

समीक्षाग्रंथ :

१. दलित साहित्य : सिद्धांत आणि स्वरूप : नागपूर १९७८ पृ. १३४

२. स्वाद आणि चिकित्सा : धनंजय, नागपूर, १९७८ पृ. ११०
३. बाळ सीताराम मर्ढकरःसाहित्य अकादमी, दिल्ली, १९८७, १९९३ ति.आ. १९९७ पृ. ११९
४. निबंधकार डॉ. आंबेडकर : संघमित्रा, नागपूर, १९८८ पृ. १२०
५. दलित साहित्य चितन : संघमित्रा, नागपूर, १९८८ पृ. ११२
६. आंबेडकरवादी आस्वादक समीक्षा : प्रियदर्शी, कोल्हापूर, १९९१ पृ. १२२
७. समाज आणि साहित्यसमीक्षा : सुगावा, पुणे, १९९२ पृ. २६८
८. शरच्छंद्र मुक्तिबोधांची कविता : सपादन, साहित्य अकादमी, दिल्ली, १९९२ पृ. २३७
९. मराठी कविता आणि आधुनिकता : आंबेडकर धम्म, नागपूर दु.आ. १९९८ पृ. २७२
१०. आंबेडकरी चळवळ आणि साहित्य : अभय प्रकाशन, नागपूर, १९९३ पृ. १४४
११. आंबेडकरवादी मराठी साहित्य : भीमरत्न प्रकाशन, १९९९ पृ. ३२०
१२. युगसाक्षी साहित्य : श्रेयस प्रकाशन, हिंगणघाट, २००१ पृ. ४९६
१३. नवे साहित्यशास्त्र : युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, दु.आ. २००९ पृ. ३८४
१५. विचारसंघर्ष : युगंधरा, यवतमाळ, एप्रिल २००४, पृ. ११२
१६. आंबेडकरवादी महाराष्ट्रिकार : वामनदादा कर्डक, युगसाक्षी, २००५, पृ. १०८
१७. प्रतिभावंत साहित्यिक : आत्माराम कनीराम राठोड, युगसाक्षी, २००५, पृ. ४०
१८. साहित्य संस्कृतीच्या प्रकाशवाटा, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, २००५, पृ. १५०
१९. दलित साहित्याचे नामांतर : आंबेडकरवादी साहित्य, युगसाक्षी, २००५, पृ. ४८
२०. बुद्धिवादी सौदर्यशास्त्र, युगसाक्षी, नागपूर २००७ पृ. १२०. दु.आ. २००८

प्रवासवर्णन :

१. स्मरणांची कारंजी : दु.आ. युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००५, पृ. ८८

कादंबरीलेखन :

१. रमाई, युगसाक्षी प्रकाशन, आवृत्ती १६ वी २००७, पृ. ९२
२. मी सावित्री, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००६, पृ. ४८
३. मी यशोधरा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, पृ. ४०
४. रमाई, मी सावित्री, मी यशोधरा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००४, पृ. १५२

ललित लेखन - अ) पत्रसंग्रह :

१. पत्रप्राज्ञवत, अभिनव पलिकेशन, गडचिरोली, २००३ पृ. १५०
२. लक्ष्मण माने यांना धम्मपत्रे, युगसाक्षी, नागपूर २००६, पृ. १०४
३. निळूभाऊ फुले यांना दोन पत्रे : युगसाक्षी, नागपूर, २००६, पृ. १६
४. पत्रपौर्णिमा, युगसाक्षी, नागपूर, २००७, पृ. ९६

आ) श्रद्धांजलीपर लेख आणि ललितलेख :

१. सातवा कऱ्टु अशूंचा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर २००५, पृ. ८८
२. वणव्यात हसलेली फुले, युगसाक्षी, २००६, पृ. ८०

प्रकाशनाच्या मार्गावरील पुस्तके :

१. प्रज्ञाविहार २००९ २. प्रस्तावनांचा दीपराग (कवितासंग्रहांना लिहिलेल्या प्रस्तावना) पद्मगंधा, पुणे २००९ ३. बादमयीन प्रतीत्पसमुत्पाद (भाषणे आणि मुलाखती), सुविद्या प्रकाशन, पुणे, २००९

गौरवग्रंथ :

१. डॉ. यशवंत मनोहरःएक प्रशाशील प्रतिभा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, सप्टेंबर २००४, पृ. २४८. संपा. डॉ. अरुण देशमुख, डॉ. शैलेंद्र लेंडे, डॉ. प्रभजन चव्हाण २. वेदःएका युगसाक्षी प्रतिभेचा:संपा. प्रा. अनमोल शेंडे, युगसाक्षी, २००३, पृ. २१२ ३. नवनिर्माणाची कार्यशाळा:संपा.प्रा.सुधीर भगत, युगसाक्षी प्रकाशन २००९, पृ. २३२ ४. उत्थानगुंफा:समीक्षा

मला एकाचवेळी चांदणे आणि निखारे
चारणाऱ्या मिलिद महाविद्यालयाला...

‘ऊर्जेचे वेल्हाळ’ या माझ्या नव्या पुस्तकात काही ललित निबंध एकत्रित प्रकाशित होत आहेत. मागल्या चार-पाच वर्षांमध्ये वेगवेगळ्या निमित्तांनी लिहिले गेलेले हे लेख आहेत आणि एकत्रित प्रकाशित करण्याच्या निमित्ताने ते ढोबळपणे वेगवेगळ्या पाच गटांमध्ये विभागले आहेत. मागल्या चार-पाच वर्षांमध्याली माझ्या मनाची स्पंदने या लेखांमधून अभिव्यक्त झाली आहेत. त्या त्या वेळच्या निमित्तांनी माझ्या मनाला आलेला स्पंदनमोहोर या लेखांमधून साकार झालेला आहे.

माझा जीवनविषयक दृष्टिकोन इहवादी आहे. बुद्धिप्रामाण्यवाद हे माझ्या जगण्याचे एकमेव सूत्र आहे. या सूत्राचा या लेखनातून उच्चार झाला नाही तरी या सूत्राची भावप्रभा या लेखांमधून साकार झालेली आहेच. या दृष्टीने माझ्या भावविश्वाची आणि विचारविश्वाची सेंद्रियता या लेखनामधून सुजाण वाचकांच्या प्रत्ययाला येईल. तशी ती येवो ही हार्दिक अपेक्षा करतो आणि थांबतो.

धन्यवाद,

नागपूर : १ जुलै २००९

यशवंत मनोहर

अनुक्रमणिका

१. वसंत : एक विद्रोही क्रतृ/९
२. बदलतो तो माणूस/१३
३. भाषणसंस्कृती/१६
४. स्वाभिमान/१९
५. नागपूर डोक्यांनी सुंदर आणि हृदयांनी असीम व्हावे/२२
६. महाशिक्षक/२४

७. बाबुराव बागूल : एक तत्त्वज्ञानी प्रतिभा/२८
८. बाबुराव बागूल : आंबेडकरवादी प्रतिभांचा महामेरु/३३
९. बाबुराव बागूल : माणसाच्या महत्तेचा अजिठा निर्मिणारी प्रतिभा/३६

१०. डॉ. प्रभुदेसाई : सामंजस्याचा सोहळा/४४
११. अविनाश वरोकर : पंचाहत्तर वर्षांची प्रतिभा/४९
१२. विचारवंत डॉ. रावसाहेब कसबे/५२
१३. नेतृत्वाचा सुवर्णमहोत्सवी वाढदिवस/५५
१४. प्रमोदबाबूचा चित्रोत्सव/५८
१५. केशव मेश्राम : एक अष्टपैलू प्रतिभा/६२
१६. भुजंग मेश्राम : धुळीतल्या उजेडाचा उलगुलान/६५

१७. स्वागत, धम्मवीरांचे स्वागत!/७०
१८. बौद्ध करीत आहेत स्वागत बौद्धांचे!/७४
१९. ऑड, कोळीकरांच्या धम्मक्रांती अभियानाचे स्वागत!/७८
२०. लक्ष्मण मारेचा धम्मप्रवास/८२
२१. धम्मअभियान : सर्वकष क्रांतीचे भीमयान/८९

२२. नागपूर विद्यापीठाचा मराठी विभाग आणि मी/९३-१०४

वसंत : एक विद्रोही क्रतू

निसर्ग म्हणजे एक असीम विद्यापीठच आहे. या विद्यापीठात काय शिकायचे तेही सर्व प्राणिमात्र शिकत असतात आणि काय नाही शिकायचे तेही शिकत असतात. निसर्ग हा एखाद्या गुंतागुंतीच्या प्रयोगशाळेसारखा आहे. या प्रयोगशाळेतच पृथ्वीवरील सर्वच प्राणिमात्रांचे जगणे जन्मास आले आणि निसर्गाच्या प्रयोगशाळेत जन्माला आलेला माणूस स्वतः एक प्रयोगशाळाच झाला. निसर्गाच्या विद्यापीठात जन्माला आलेल्या माणसाने पृथ्वीच्या पाठीवरील जीवनाची विविधता शिकण्यासाठी पुढे असंख्य विद्यापीठे जन्माला घातली. निसर्गसुत असलेल्या माणसाने बापाला कधी वाकवले तर खूपदा तोही बापापुढे वाकला. तो जेव्हा जेव्हा सर्जनशील झाला तेव्हा तेव्हा निसर्गालाही त्याने सर्जनशील केले.

क्रतू हे निसर्ग या विद्यापीठाचे वेगवेगळे प्रमुख विभागच होत. अडीअडचणींशी आणि सुख-दुःखांशी मुकाबला करीत जीवनात ठामपणे उभे कसे राहावे, टिकून कसे राहावे हे शिक्षण या

विभागांमधून माणसांना मिळत असते. वसंत क्रतू माणसांना विद्रोह शिकवितो. तो नवनिर्माणाचे पाठ देतो. माणसाच्याभोवती तो ऊर्जेचे लावण्य फुलवितो. प्रेरणांची नवनवी उद्घाने फुलवितो. वसंतु क्रतू माणसांपुढे नवनिर्माणाचा सोहळा फुलवितो. सर्व क्रतू प्रकृतीतःच कवी आहेत पण वसंत या सर्व क्रतुंचा नायकही आहे आणि महाकवीही आहे. तो स्वतःच एक नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभेचा धनी आहे. तो स्वतःच एक ऊर्जाविंत निर्मितीही आहे आणि जीवनाचे मनोबल वाढविणाऱ्या असंख्य कलाकृती निर्माण करणारा, जीवन सुंदर करण्याची प्रात्यक्षिके फुलविणारा कलावंतही आहे.

वसंत क्रतूला मी माझा सखा मानतो. त्याला सूर्यकुलाचा सभासद मानतो त्याचे हे कारण आहे.

चैत्र आणि वैशाख या दोन महिन्यांमध्ये आणि त्यांच्या आगे-मागे वसंत क्रतूच्या व्यक्तिमत्त्वाचा उजेड सांडलेला असतो. वसंत क्रतूच्या आधी शिशिर आलेला असतो आणि झाडाझूडपांच्या पानांची वाताहत करून गेलेला असतो. शिशिर हा खरे म्हणजे वसंताचा एक महत्त्वाचा पूर्वसुरीच असतो. ज्यांचे कार्य संपले त्यांना निरोप देण्याचे आणि नव्यासाठी जागा करून देण्याचे कार्य तो करीत असतो. निसर्गाच्या विद्यापीठाने हे एक अप्रिय पण आवश्यक काम त्याच्यावर सोपविलेले असते. पण वसंत क्रतू या अभावाला सर्जनशील करतो. निसर्गाचे विद्यापीठ यावेळी नवा देहही धारण करते आणि नवे मनही धारण करते. उलंगवाडी झालेल्या बावरात नव्या निर्मितीच्या असंख्य शक्यता घेऊन वसंत येतो. वसंत ही या अर्थाने सुंदर प्रयोगशीलताच असते.

वसंत हा नवनिर्माणाचा, नव्याने निर्माण झालेल्या सुंदर उन्मेषांच्या स्वागताचा क्रतू आहे. वृक्षांवर आणि वेलींवर नव्या तांबूस उमेदी यावेळी बहरून येतात. पानांच्या, फुलांच्या आणि फळांच्या आविष्कारातून झाडे आणि वेली आपल्या मनातील जीवनाचे काव्यच फुलवीत असतात. माणसेही निसर्गाचीच निर्मिती आहेत. झाडांचे आणि वेलींचे तेही सहोदरच असतात. त्यामुळे माणसांच्या मनांनाही नवनिर्माणाचा मोहोर येतो. हा मोहोर उत्साहाचा असतो. आशांचा असतो आणि ऊर्जेचा असतो.

वसंत क्रतू वाच्याच्या हाताने झाडांना आणि वेलींना नृत्याच्या भेटी देतो. त्यांच्या मनात नवनव्या उद्रेकांची घुंगरे बांधतो. कोकिळांच्या गळ्यात तो मुक्कामाला जातो आणि त्यांच्या गळ्यातील चांदणे सुगंधाच्या हाताने फुलवितो. तो अरण्यांना हिरवे, पिवळे, लाल, निळे मांडव व्हायला सांगतो आणि प्रबोधनाची लावण्यवती मैफल तो सजवितो. वसंत क्रतू निसर्गाच्या आणि माणसांच्या

वसंत म्हणजे उत्सव! वसंत म्हणजे मनातील भरान्यांची कार्यशाळा! या कार्यशाळेत सुगंधाची वादळे सुटतात आणि भ्रमरांना त्यांच्या भूमिका गवसतात. त्यांच्याही संगीताची सभा वसंताच्या कार्यकाळातच सुरु होते.

शिशिर आणि ग्रीष्म या दोघांच्यामध्ये वसंत येतो. शिशिराने उदृध्वस्त केलेली मैफल तो नव्याने सजवतो आणि ग्रीष्माला सामोरे जाण्याची ताकद रंगांच्या जिवंतपणामध्ये भरून देतो. एक होते. वसंतात गवत वाळते. कारण त्याला जमिनीत खोल जाता येत नाही आणि पाणी पिता येत नाही. जी झाडे पाण्याच्या शोधासाठी आपल्या मुळांना खोल जमिनीत पाठवतात आणि पाणी खेचून आणतात ती झाडे यावेळी नव्या पालवीने आणि फुलांनी मोहोरतात. याचा अर्थ असा की, संघर्ष करीत ज्यांना पाण्यापर्यंत जाता येते त्यांनाच सुगंधाची आणि विविध रंगांची गाणी फुलविता येतात. त्यांनाच अशा गाण्यांनी मोहोरता येते. जी झाडे आभाळातून सांडणाऱ्या म्हणजे वरच्या पाण्यावर यावेळी अबलंबून नसतात त्यांच्या पाठीशी वसंत जमिनीतील पाण्याचे वैभव घेऊन उभा राहतो.

वसंत विद्रोही आहे. तो विद्रोहाचा प्रशिक्षकही आहे आणि नेताही आहे. याकाळात आगीच्या झाळा जहर शिंपत असतात. या जहर शिंपणाऱ्या झाळांना हसावे कसे ते वसंत निसर्गाला शिकवितो. उन्हाच्या निखाऱ्यांवर विजयाच्या रांगोळ्या कशा रेखाब्या ते तो शिकवितो. कडुनिबांची झाडे वसंतात फुलांनी गदगदून येतात. रात्रीही चांदण्यांशी बोलता बोलता त्यांच्या सुगंधावर हेलावत असतात. सकाळी त्यांच्या फुलांचे तारे जमिनीवर खेळ मांडत असतात. कडुनिबांची झाडे ही संकटांच्याविरुद्ध उभ्या राहिलेल्या विजयाचे पुरावे आहेत.

असेच पळसांचे आणि गुलमोहरांचे स्वभाव आहेत. ते आपल्या फुलांमधून अग्नीचा रंग उधळतात आणि उन्हाला आग होण्यापासून वाचवतात. उन्हाच्या झाळांना हसत आपल्या फुलांमधून रंगांचे लावण्य फुलविणारा त्यांचा विद्रोह अनन्य आहे. आंब्याच्या झाडांना या काळात येणाऱ्या मोहोराची कडुनिबांच्या मोहोराशी स्पर्धा चालते.

वसंत बाभळीच्या झाडांना मात्र खुरटवितो. बाभळीच्या पानांची हालत यावेळी खराब होते. या पानांना हिरवेपणा सोडून जातो आणि ही पाने राखेचा रंग धारण करतात. बंडे आणि बोरी यांनाही वसंत हीच शिक्षा देतो. हे काटेरी स्वभावांना शिक्षा देण्यासारखेच आहे. मला वसंताचे हे

प्रमाणशास्त्र खूप आवडते.

वसंत कळतू वावरांना पुढल्या श्वासांच्या पेरणीसाठी तयार व्हायला लावतो. वावरांमधील पुढल्या पिकांना इजा करू शकणारा कचरा जाळा असे तो सांगतो. नवनिर्मितीला जे जे अपायकारक ते जाळून टाका हा वसंताचा विधायक आदेश आहे.

वसंत या शब्दात वसू+अंत ही दोन पदे आहेत. वसुंधरेवर सुंदर पद्धतीने वसण्याला विरोध करणारांचा अंत असा वसंत या शब्दाचा अर्थ आहे.

वसंत विद्रोही आहे. तो अडचणीवर आणि प्रतिकूलतेवर मात करायला सांगतो. पण वसंत उजेडाविरुद्ध नाही. त्याचे भांडण उन्हाचे नाव सांगून लोकांना आणि निसर्गातील झाडावृद्धपांना जाळणाऱ्या आगीसोबत आहे. वसंत हा परिवर्तनाचा कळतू आहे. हिंमत बाळगली तर उन्हाच्या झाळांना उजेडासारखे करून घेता येते हे तो शिकवितो. म्हणून मी वसंत कळतुला माझा सखा मानतो: मला उजेडाकडे नेणारा प्रेरक हात मानतो.

अ.अ.

रामटेकच्या गडावरून, वासंतिक विशेषांक २००८, नागपूर

बदलतो तो माणूस!

बदलणं या शब्दाचा अर्थच माणूस असा आहे. किंवा असंही म्हणता येईल की माणूस या शब्दाचा अर्थच बदल असा आहे. बदलणाऱ्या पृथ्वीवर बदलत नाही असं काहीही नाही. सर्वच सतत बदलत आहे. जीवन सतत बदलत आहे. क्रतू बदलतात. पर्यावरण बदलतं. सूर्याचा स्वभाव बदलतो. चांदण्याची रागदारी बदलते. रस्ते बदलतात. समजुती बदलतात. झाडांच्या शेंड्यांची वाटचाल बदलते. उद्या येणाऱ्या पालवीसाठी शेंड्यांनी आपली जागा बदललेली असते.

बदलतो म्हणणारेही बदलतात. आम्ही बदलत नाही म्हणणारेही बदलतात. मानवी मनाचा सतत परीघ बदलतो. माणसाच्या विचाराच्या सतत कक्षा कदलतात. माणसं खरं बोलणं टाळू शकतात पण बदल कोणालाच टाळता येत नाही. बदलाला शत्रू मानणारालाही बदल टाळता येत नाही.

इ.स.पू. सहाव्या-सातव्या शतकांच्या पूर्वी आणि नंतर काही काळ जीवन बदलतं अशी

अनेकांची सुंदर समजूत होती. पण इ.स.पू. सहाव्या-सातव्या शतकात जीवनाच्या बदलाची गंभीर तत्त्वज्ञान मांडली गेली. जीवन बदलत नाही अशी समजूत पसरविली जात होती. त्याकाळात बुद्धाने जीवन सतत बदलते असे आपल्या देशात प्रभावीपणे सांगितले. हा खेरे म्हणजे समतेचा, बंधुत्वाचा आणि सामाजिक त्यायाचा प्रस्ताव होता. हा माणूसकीच्या पेरणीचा आणि माणसाच्या सन्मानाचा समारंभ होता. बुद्धाने प्रतीत्यसमुत्पादाचा सिद्धान्त मांडला. प्रतीत्यसमुत्पादाचा सिद्धान्त म्हणजे कार्यकारणाचाच विचार आहे. कार्याचे स्वरूप त्यामागच्या कारणावरून ठरते. चांगले कार्य का घडले तर ते चांगल्या कारणामुळे घडले. वाईट कार्य का घडले तर ते वाईट कारणामुळे घडले. ‘शुद्ध बीजापोटी, फळे रसाळ गोमटी’ ही कारण कार्याचीच साखळी आहे. कारण बीजासारखे असते. कार्य फळासारखे असते. याचा अर्थ असा की समाजात माणसाला अपमानित करणाऱ्या गोष्टी घडल्या असतील वा घडत असतील तर कारणं चुकीची होती वा आहेत असा त्याचा अर्थ आहे. इतर माणसांना तुच्छ समजणारा ‘माणूस’ हे कार्य घडलं असेल आणि समाजाच्या स्वास्थ्याला ते हानीकारक असेल तर असा माणूस घडविणारी कारणं बदलायला हवीत. एकमेकांना काळ्या पाण्यात पाहणे, एकमेकांमध्ये भेदभाव आहे हे मानणे हे पूर्णतः चुकीचे आहे. म्हणून सर्वांना आपले मानणारा समदृष्टीचा माणूस घडवायचा असेल तर तो ज्या संस्कारांच्या शाळेत भरती असतो ती त्याची शाळा बदलली पाहिजे. ती त्याची शाळा बंद केली पाहिजे. माणूस निर्माण कसा होतो या प्रश्नाचे सत्य बुद्धाने सांगितले. पृथ्वी, आप, तेज आणि वायू या चार तत्त्वांपासून माणसाची निर्मिती होते असे बुद्ध सांगतो. पृथ्वी म्हणजे माती, आप म्हणजे पाणी, तेज म्हणजे अग्नी आणि वायू या चार तत्त्वांच्या विशिष्ट मिश्रणामुळे रूप म्हणजे मानवी शरीर आणि नाम म्हणजे मानवी मन साकार होते असे बुद्ध सांगतो.

विसाव्या शतकात हरगोविंद खोराना यांनी प्रथम मानवनिर्मित जनुक तयार केले. या संशोधनानुसार जीवांच्या स्वभावांमध्ये, वृत्तीमध्ये हवे तसे बदल घडवून आणता येतात. विसाव्या शतकातलं हे सत्य बुद्ध इ.स.च्या सुमारे सहाशे वर्षांपूर्वी सांगतो. कारणं बदलली तर कार्ये बदलतात. सामाजिक, आर्थिक विषमतेची कारणे बदलली तर आर्थिक आणि सामाजिक समता हे कार्य साकार होईल असे बुद्ध सांगत होता. माणसाला चिकित्सक केले वा बुद्धिवादी केले तर अंधश्रद्धा हे कार्य आपण टाळू शकतो. द्वेषाचे विसर्जन केले तर जागतिक स्तरावरची भांडणे आपण टाळू शकतो. आपण अहंकाराचे विसर्जन केले तर मानवी जीवनातील दुःख हे कार्य आपण

आदर्श मानवी जीवन हे कार्य आपण जन्माला घालू शकतो.

इ.स.पू. सातव्या शतकात थेलीझ हा ग्रीक तत्त्ववेत्ता म्हणतो की विश्वात 'फायसीस' या नावाची सर्जनशील शक्ती आहे. तिच्यात सतत नवे निर्माण करण्याची क्षमता आहे. जीवनिर्मितीची भूमिका जशी बुद्धाने घेतली तशीच त्यानेही घेतली.

एकूणच जागतिक पातळीवर विज्ञाननिष्ठा सांगणारा आणि समाजाला सत्याशी जोडू इच्छिणारा इ.स.पूर्वीचा हा काळ मला फार मोलाचा वाटतो. माणसाच्या बदलाच्या आणि जीवनपरिवर्तनाच्या प्रेरणा देणारा हा काळ मला बदलणाऱ्या माणसाने आपल्या हिताची काळजी घेणाऱ्या आईसारखा मानावा असे वाटते.

अ.अ

भाषणसंस्कृती

.....

संस्कृती म्हणजे आदर्श! त्या त्या संदर्भातिले उत्तमत्व म्हणजे संस्कृती! उत्तम संस्कारांनी, उत्तम आदर्शांनी मानवी जीवनात वावरते तिला आपण संस्कृती म्हणतो आणि आदर्श म्हणजे काय? तर सर्वांचे हित ज्यात प्राणपणाने जपले जाते ते आदर्श होत.

अलीकडे आपण वाचनसंस्कृती असा शब्द खूपदा वापरतो. दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, पुस्तकं असं खूप वाढमय आज प्रकाशित होतं. धार्मिक वाढमयाचंही पुनर्प्रकाशन सुरु असतंच. नव्यानंही लिहिलं जाणारं असं वाढमय प्रकाशित होत असतं. तेही वाचलं जात असतं. वाचनाच्या संदर्भातिल्या दोन-तीन गोष्टी लक्षात घ्याव्या लागतात. वाचायला भाग पडणं हा एक मुद्दा असतो. काय वाचलं जातं हा दुसरा मुद्दा असतो आणि काय वाचायला हवं हा तिसरा मुद्दा असतो. या ठिकाणाहूनच आपण भाषणसंस्कृतीच्या विचाराला प्रारंभ करू! भारतीय

दिलेला आहे.

या अनुषंगानेच आपण वाचनसंस्कृती, लेखनसंस्कृती आणि भाषणसंस्कृती हे शब्द वापरू! संविधानाच्या एकोणिसाब्बा कलमात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचाही हक्क दिला गेला आहे. अभिव्यक्ती-स्वातंत्र्यात आपण लेखनसंस्कृतीचा आणि भाषणसंस्कृतीचा ही अंतर्भाव करू आणि भारतीय संविधानाच्या संदर्भाचौकटीत एकदा भाषणसंस्कृती आणि लेखनसंस्कृतीची अर्थकक्षा निश्चित झाली की आपण वाचनसंस्कृतीची दिशाही निश्चित करू शकतो. म्हणजे एकूणच व्यापकपणे भारतीय संविधानाला काय अभिप्रेत आहे हे निश्चित झाले की भाषणसंस्कृतीचे ही चारित्र्य, संविधानाला अभिप्रेत असलेले भाषणसंस्कृतीचे स्वरूपही आपल्या लक्षात येईल.

आता आपण भाषणसंस्कृतीचे दोन भाग करू. भाष म्हणजे बोलणे. अमुक ठिकाणी दहा-पाच माणसं वा दोन माणसं परस्परांशी काही बोलत असतात. हे व्यवहारातलं बोलणं म्हणजे भाषणच होय. वाटलं तर त्याला संभाषण म्हणा पण ते दोघांमध्ये वा अनेकांमध्ये झालेलं बोलणंच असतं. या अशा बोलण्यालाही एक संस्कृती असते. एक भावनिक आणि वैचारिक दर्जा असतो. याही बोलण्यातली संस्कृती म्हणजे काय? ते बघायला हवे. कोणाचे अहित होणार नाही ते बोलणं म्हणजे सुसंस्कृत बोलणं होय. या अशा सर्वकल्याणकारी बोलण्याला आपण भाषणसंस्कृती म्हणू! अमूक व्यक्तीच्या जिभेला हाड नाही असं व्यवहारात म्हटलं जातं. याचा अर्थ त्या विशिष्ट व्यक्तीचं बोलणं निर्धक आहे असा होतो. असं बोलणा-या व्यक्तीच्या बोलण्यात पोच नाही, सार्वजनिक सत्य नाही, सर्वांच्या हिताची कळकळ नाही आणि ते बोलणं अतार्किक आहे. त्या बोलण्यात मानवी कल्याणाची शिस्त आणि आस्था नाही असे म्हटलं जातं.

हे झालं व्यवहारातील बोलण्याच्या संदर्भात! आता आपण मंचावरून बक्ता पुढे बसलेल्या शोकडो, हजारो वा लाखो श्रोत्यांना उद्देशून बोलत असतो त्या भाषणासंबंधी विचार करू!

भाषण देणं ही कला आहे असं आपण म्हणतो. पण नवं काहीही न सांगता केवळ उजळणी करणा-या भाषणातही कला असू शकते. अशी भाषण माना डोलवित ऐकणं हीसुद्धा एक कलाच असते. ही कलाही अनेकांना छान साध्य झालेली असते.

पण अशा भाषणामधून सर्वच मानवी जीवनाच्या संपूर्ण कल्याणाचा विचार

मांडता येणे ही सर्वश्रेष्ठ कला आहे असंच म्हटलं पाहिजे. अशा सर्वश्रेष्ठ कलेचा आविष्कार हा भाषणसंस्कृतीचा सर्वश्रेष्ठ आविष्कार ठरतो. श्रोत्यांना या सर्वश्रेष्ठ कलेचा प्रत्यय घडविणं ही बाब साधी अर्थातच नाही. म्हणूनच ती अनेकांना जमतच नाही. भाषणं देणारी खूप माणसं असतात पण मी म्हणतो त्या भाषणसंस्कृतीला गौरव वाटावा अशी भाषणं देणारे वक्ते फार कमी असतात. असे वक्ते श्रोत्यांना गोड शब्द वापरून आनंदाने झोपवित नाहीत कारण त्यांची भाषणं अंगाईभाषणं नसतात तर हे वक्ते अप्रिय पण सर्वांच्या हिताचे बोलून श्रोत्यांमधील माणूस जागवितात. असे वक्ते थोडे बोलतात पण त्यांच्या बोलण्यात सोने असते. त्यांची भाषणं उजेडाच्या काटेरी निवङ्गांसारखी किवा कडूनिबांच्या स्वगतांसारखी असतात. नामकरणाच्यावेळी शोकसभेत बोलल्यासारखी ही भाषणे नसतात किवा शोकसभेत स्वतःच स्वतःसंबंधी बोलल्यासारखी नसतात तर लोकांच्या मनात लावलेल्या उजेडाच्या फुलझाडांसारखी असतात. खन्या भाषणसंस्कृतीचे हेच सुंदर ध्येय असते.

स्वाभिमान

देकार्तच्या ‘आय धिक देअरफर आय अॅम’.
 या म्हणण्याप्रमाणे ‘मी माणूस आहे कारण मी
 स्वाभिमानी आहे’ असे माणसाच्या अस्तित्वाचे
 नवे सूत्र तयार करता येईल. मानव म्हणून स्वतःच्या
 सन्मानाची जाणीव म्हणजे स्वाभिमान! माणूस म्हणून
 स्वतःच्या सुप्रतिष्ठितपणाची जपणूक करण्याची
 ज्वलंत जाणीव म्हणजे स्वाभिमान! स्वाभिमान हे
 मानवी जीवनाचे स्वयंभू मूल्य आहे. स्वाभिमान
 हा माणसाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. निसर्गाचे
 निर्माण म्हणून प्रत्येक व्यक्ती स्वाभिमान घेऊनच
 जन्माला येते. पण हा स्वाभिमान जिवंत
 राहण्यासाठी व्यक्तीला समता आणि स्वातंत्र्य या
 मूल्यांचा इतरांचे स्वातंत्र्य आणि समता धोक्यात
 येणार नाही या तारतम्याने उपभोग घेता यायला
 हवा. विषमता सामाजिक असो की आर्थिक असो
 माणसाला स्वाभिमानी असू देत नाही. पारंतंत्र्य
 राजकीय असो, सामाजिक असो वा आर्थिक असो
 ते व्यक्तीला स्वाभिमानी राहू देत नाही. त्यामुळे
 व्यक्तीच्या स्वाभिमानासाठी समता आणि स्वातंत्र्य

या मूल्यांची गरज आहे. गरिबी माणसाला लाचार करते आणि लाचारी माणसाला स्वाभिमानी राहू देत नाही. समाजातील माणसे स्वाभिमानी राहण्यासाठी समाजातून आर्थिक आणि सामाजिक विषमता आणि राजकीय पारतंत्र्य या गोष्टी नष्ट व्हायला हव्यात. ज्या समाजात सामाजिक न्याय आहे, समाजवाद आहे आणि बंधुता आहे त्याच समाजात माणसे स्वाभिमानी राहू शकतात.

आपला निसर्गदत्त मानवी सन्मान अवमानिला जाणार नाही याची डोळ्यात तेल घालून व्यतीत होणारे जीवन म्हणजे स्वाभिमानी जीवन होय. समाजाच्या जात्यतीत, वर्गतीत अवस्थेत प्रत्येक व्यक्तीची मानवी प्रतिष्ठा सुरक्षित असते. पण या गोष्टी सुरु करणारी माणसे समाजातील असंख्य माणसांना गरिबीत आणि खालच्या जातीमध्ये ढकलून त्यांच्या स्वाभिमानाचा बळी घेत असतात. माणसांना अशा समाजाची संरचना पूर्ण गुलाम वा अर्धगुलाम करते आणि माणसे स्वाभिमानशून्य होतात. माणसे अशी आपल्या मूळ जाती व वर्गविहीन माणुसकीला पारखी होतात. याचा अर्थ ती आपल्या स्वाभिमानालाच पारखी होतात. म्हणून स्वाभिमान हे मानवी जीवनातले अस्तित्वतत्व आहे असे आपण म्हणतो. सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अशा सर्वच प्रकाराच्या विषमता माणसाचे त्याच्या स्वाभिमानापासून वियुक्तीकरण करतात. हे वियुक्तीकरण ईश्वर, धर्म यांच्या हवाल्याने समर्थनीय ठरविले जाते. पूर्वजन्मीच्या पाप-पुण्याचे हवाले देऊन हे वियुक्तीकरण न्याय्य ठरविले जाते आणि स्वाभिमानाचा मृत्यू समर्थनीय ठरविला जातो. प्रत्यक्ष जीवनातली थोडी शोषक माणसेचे हे करीत असतात पण स्वाभिमानाचा मृत्यू कोणाच्या लक्षात येऊ नये यासाठी हवाले मात्र अदृष्टाचे दिले जातात.

समाजाचा अर्धा भाग असलेल्या स्त्रियांचा, शूद्रांचा आणि अतिशूद्रांचा, भटक्या-विमुक्तांचा, आदिवासींचा आणि इतरही अनेकांचा स्वाभिमान इतक्या बेमालूमपणे मारला जातो की वरील माणसे आपला स्वाभिमान मारणाऱ्या रुढी-परंपरांचेच गोडवे गात राहतात. त्यांना पवित्र मानून जपत राहतात. हे हजारो वर्षे चालत राहते आणि स्वाभिमानशून्यता हेच नैसर्गिक वास्तव म्हणून माणसे पुढे नेत राहतात. माणसे हजारो वर्षे मग स्वाभिमानाचे प्रेतच गवने वाहून नेण्याचे काम करीत राहतात आणि या प्रक्रियेलाच जीवन मानीत राहतात.

ज्या संस्कृतीत, ज्या धर्मात स्त्रियांना, असृश्यांना, शूद्रांना, भटके-विमुक्त, आदिवासी आणि इतर अनेकांना स्वाभिमान नाकारला जातो त्या संस्कृती वा ते धर्म मानवी संस्कृती वा मानवी धर्म म्हणून विधातकच मानले पाहिजेत. No nation can be greatful at cost of independent, no nation can be greatful at cost of liberty and no man can be greatful

बळी देऊन कोणालाही कोणासंबंधी कृतज्ञता व्यक्त करता येत नाही. स्त्रीला आपल्या शीलाचा बळी देऊन कुणासंबंधी कृतज्ञता व्यक्त करता येत नाही आणि आपल्या माणुसकीचा बळी देऊन कोणालाही इतर कुणासंबंधी कृतज्ञता व्यक्त करता येत नाही. माणसाचे असे शील आहे. स्वाभिमान ही माणसाची माणुसकीच आहे. स्वाभिमान हा माणुसकीचा कणाच आहे. हा कणा गमावून कोणालाही सरळ, ताठ, उभे राहताच येणार नाही.

आपल्याकडे या स्वाभिमानाचे हजारो वर्षे सामूहिक हत्याकांड झालेले आहे. पण ज्यांच्या हत्या झाल्या त्यांनाही त्यांच्या हत्येचा सुगावा लागणार नाही अशी संस्कारांची सोय इथे केली गेली. या पातळीवर बुद्धाने या स्वाभिमानासाठी आमूलाग्र पातळीवरून लढा उभारला. त्याने 'अत्तदीप भव' हे मुक्तीसूत्र दिले. हे स्वयंपूर्णत्वाचे, हे प्रत्येकानेच स्वतः प्रकाशमान होण्याचे आणि संपूर्ण स्वाभिमानाचे सूत्र आहे. या सूत्राचे त्या काळात कोट्यवधी लोकांची लाचारी ज्वलंत स्वाभिमानात रूपांतरित झाली. पुढे राजा राममोहन रॉय, जोतीराव फुले, सावित्रीमाई, ताराबाई शिंदे, पेरियार रामस्वामी नायकर आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी अनेक विचारवंतांनी आणि महानायकांनी लोकांच्या मनात मरून पडलेला स्वाभिमान जिवंत करण्याचा प्रयत्न केला. फुल्यांनी स्वाभिमानाची ज्योत लोकमानसात जागविली. १९२५ साली रामस्वामी नायकर यांनी स्वाभिमान आंदोलन सुरू केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२० पासून हजारो वर्षे मूळ ठेवल्या गेलेल्या लोकांच्या मनात स्वाभिमानाचा अंगार चेतवला. केवळ भौतिक श्रीमंतीसाठी आपला लढा नाही तर स्वाभिमानासाठी आपला लढा आहे हे त्यांनी सांगितले. आपला स्वाभिमान ज्वलंत ठेवा. कुणापुढे लाचारी पत्करू नका. शंभर दिवस शोळी होऊन जगण्यापेक्षा एक दिवस वाघ होऊन जगा. हे बाबासाहेबांनी सांगितले. सत्ता राजकीय असो, वाढूमयीन असो, आर्थिक वा शैक्षणिक असो तिच्यापुढे भिकारी म्हणून उभे राहण्यापेक्षा ती सत्ता खेचून आणणारे हात आपण व्हायला हवे.

आज चित्र पार विचित्र, पार उलटे झालेले आहे. ज्यांना बाबासाहेबांनी आणि त्यांच्या आधीच्याही अनेक युगप्रवर्तकांनी स्वाभिमान शिकविला त्यांनी तो स्वाभिमानाचा वसा फेकून लाचारीचे सर्व प्रकार अंगीकारलेले आहेत. भिकारीपणाची स्पर्धा सुरू झालेली आहे. माणसे मोठ्या कष्टांनी मिळविलेला स्वाभिमान स्वतःच मारायला निघालेली आहेत. नव्याने ज्वलंत अशी स्वाभिमानाची चळवळ उभी राहिली नाही तर स्वाभिमानाचे मारेकरी संपूर्ण समाजातच लाचारीचा काळोखु पसरवतील.

नागपूर डोक्यांनी सुंदर आणि हृदयांनी असीम व्हावे!

शहरात उंच इमारती असाव्यात पण या सान्या
इमारतीनाही हेवा वाटेल इतकी इधे बौद्धिक उंचीची
आणि उंच प्रतिभांची माणसे असावीत आणि
शहराची प्रसिद्धी उंच इमारतीपेक्षा माणसांच्या
उंच डोक्यांनी जगभर धावत राहावी.

शहरातील रस्ते नक्षत्रांच्या पायघड्यांसारखे
सुंदर असावेतच पण या रस्त्यांनाही हेवा वाटेल
इतकी येथली माणसे मनांनी सुंदर असावीत.
बाहेरून आलेल्या माणसांच्या नजरा रस्त्यांपाशीच
थांबू नयेत. या नजरांनी रस्त्यांहूनही सुंदर असलेल्या
माणसांकडे झेप घ्यावी.

शहरातील वस्त्यांना कचन्याचे आजार असू
नयेत. वस्त्यांमधील मने स्वच्छ पारदर्शक
असावीत. घृणा, विषमता, आपला-परका यांची
दुर्गंधी कोणत्याही मनाच्या जवळपास फिरकणार
नाही अशा मनांनी हे शहर सुशोभित व्हावे.

शहरात गरीब माणसे, स्त्रिया यांना आपण

शहरात गरिबीच असू नये. सामाजिक वा आर्थिक अशी कोणती विषमताच असू नये. कोणालाही शहरात भीती वाटत असेल तर तो शहराच्या माणुसकीचा पराभव ठरेल. शहराच्या रस्त्यांवरून, शैक्षणिक संस्थांमधून आणि सार्वजनिक ठिकाणांवरून सुंदर समंजसपणा, खोल प्रज्ञान जबाबदार वाच्यासारखे वावरत आहे असे वाटले पाहिजे.

नागपूर हे शहर महाराष्ट्रातले पहिल्या क्रमांकाचे देखणे शहर व्हायला हवे. जीवनाची सारी क्षेत्रे प्रगमनशील प्रज्ञांनी आणि प्रतिभांनी नुसती मोहरून आली पाहिजेत. त्यासाठी शहराने आपला जुनेपणा, अंधशळांचा लोकांना आवडणारा विधातक झागमगाट सोडायला हवा. राजकाऱ्यी माणसांच्या ढोक्यात अंधार असला तर शहर उजेडाकडे पाठ फिरविण्यात तरबेज होईल. प्रतिगामीत्व, धर्मांधता, भ्रष्टाचार, बेजबाबदारपणा या गोष्टी व्यक्तीला, व्यक्तीच्या केवळ एका समूहालाच विद्रूप करतात असे नव्हे तर साच्या शहराचाच चेहरा नष्ट करतात. नागपुरात असे क्रांतिकारी धुरीण निर्माण व्हावेत. असे झाले तर शहराचे बीद्रिक कुपोषण टळेल.

शहर भौतिकदृष्ट्याही अंधारात शिरू नये. त्याचे तोंड सतत सूर्यसन्मुख असावे. खूप खोटच्या गोष्टीमध्ये काही गोष्टी खूपच खन्या असतात. या काही खूपच खन्या गोष्टीमध्ये सर्वांत जास्त खरा माणूसच खरा असतो हे शहराने लक्षात घ्यावे आणि त्या माणसाकडे स्वतःला सतत धावायला लावावे.

६

महाशिक्षक

.....

खन्याला खरे आणि खोट्याला खोटे ज्याला म्हणता येत नाही तो माणूस नव्हे. माणूसपणा प्रस्थापित होण्यासाठी हे जमलेच पाहिजे. हे ज्याला जमत नाही तो मुळात माणूसच नसतो. मग तो शिक्षक असण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. कारण माणूस असल्याशिवाय शिक्षक होता येत नाही. शिक्षकात ही ताकद असलीच पाहिजे. खन्याला खरे आणि खोट्याला खोटे म्हणू शकतो, ही धमक ज्याच्यात आहे, हा निर्धार ज्याने केला आहे आणि हाच निर्धार ज्याचे वर्तन झालेले आहे तोच खरा शिक्षक होय.

असा शिक्षक एक वारसा असतो. विद्यार्थ्यांसाठी आणि समाजासाठीही हा सत्यनिष्ठेचा वारसा दिव्यासारखा असतो. शिक्षक समाजाला काय देतो? प्रतिभा ही आरशासारखी नसावी. दिव्यासारखी असावी. कारण उजेड असला तर आरशात काही दिसते. अंधारात आरसा निकामी होतो. तो स्वतःच मग आंधळा

हाताने जाता. तरतु तरतु तरतु... तु... म्हणून प्रतिभा आरशासारखी नसावी, प्रतिभा दिव्यासारखी असावी, प्रतिभेला उजेडातील अंधार तर पाहता येतोच पण ती दिवा असल्याने तिला अंधारातील उजेढही पाहता आणि दाखवता येतो, शिक्षक हा आरशासारखा नव्हे तर दिव्यासारखा असावा.

उजेड असेल तेव्हा दिव्याची तशी गरज नसते, पण अंधाराची आणीबाणी निर्माण होते तेव्हा दिवाच मार्ग दाखवितो. खाच-खळगे, काटे-गोटे अशा गोष्टी दिव्याच्या उजेडात दिसतात, लोक सावध होतात, लोक या गोष्टीपासून स्वतःचे रक्षण करू शकतात.

याचा एक अर्थ असा की ज्यांच्याजवळ दिवे आहेत, जे दिवे झालेले आहेत, त्यांनी जे अंधारात चाचपडत आहेत, रक्तबंबाळ होत आहेत किंवा अंधारात हरपून जात आहेत त्यांना उजेड दिला पाहिजे. उजेड त्यांच्या पावलांपुढे अंथरला पाहिजे, त्यांच्या मनात उजेडाची झाडे लावली पाहिजेत. सदाफुलीसारखी सतत फुलत राहणारी उजेडाची झाडे.

पण असेही घडते. असेही घडण्याची शक्यता आहे. उजेड काटे दाखविल पण अनेकांना काट्यांची व्याख्याच माहीत नसण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे उजेडाने दाखविले तरी अनेकांना काटे कळणारच नाहीत. काट्यांचा स्वभाव हा खास काटेरी स्वभाव असतो. पण अनेकांना हे काटे, ही फुले असे कोणी नीट सांगितलेच नसते. हे मग उलटापालट करतात. गफलतीने करतात आणि छान गोंधळ करून ठेवतात. शिक्षकांनी फुलांचा वर्गीय स्वभाव आणि काट्यांचा वर्गस्वभाव लोकांना समजावून सांगायचा असतो. सत्य म्हणजे काय? असत्य म्हणजे काय ते सांगायचे असते.

‘सत्य काय किंवा असत्य काय हे समजावून सांगायचे असते’ असे वाक्य लिहिण्याइतके प्रत्यक्षात सत्य आणि असत्य समजावून सांगणे सोपे नसते. त्यासाठी किमत मोजावी लागते. त्यासाठी लोकांचा राग झेलावा लागतो. लोक प्रवाहप्रतित असतात, लक्कीर के फकीर असतात. रेषा सोडणाऱ्या, चाकोरी सोडणाऱ्या कोणाचेही बोलणे लोकांना आवडत नाही आणि लोक सत्य काय ते सांगणाराचा किंवा असत्य काय ते सांगणाराचा उत्सवपूर्वक छळच करतात.

शिक्षकाने हा सत्य सांगण्याचा वसा पत्करावा लागतो. हा वसा कठीण आहे. हा वसा निखांच्यांवरून चालण्याचा वसा आहे. पण हा वसा इतर

कोणी घेतला नाही तरी विचारवंताने आणि शिक्षकाने हा वसा पत्करावाच लागतो. कारण त्याशिवाय कोणाला शिक्षक वा विचारवंत ठरवता येत नाही.

खेरे म्हणजे विचारवंत, शिक्षक आणि सामाजिक कार्यकर्ते यांच्यात कायम भावनिक आणि वैचारिक एकजूट असली पाहिजे. हे तिन्ही घटक म्हणजे समाजपरिवर्तनाचे त्रिसरणच आहे. या खेरे म्हणजे एकाच नाण्याच्या तीन बाजू आहेत. विचारवंत आणि त्याचा विचार समाजाच्या आचारातून फुलविण्यासाठी जीवाचे रान करणारा कार्यकर्ता या एका नाण्याच्या दोन बाजू झाल्या. शिक्षक या नाण्याची तिसरी बाजू आहे. आजवर ही बाजू कोणी लक्षातच घेतली नाही. दोन बाजूंवर आपण आजवर थांबलो. नाण्याच्या परिघाची बाजू असते. तिथून नाण्याची हड्ड संपते. ही तिसरी बाजू सीमानिश्चितीसारखी आहे. त्या बाजूशिवाय नाण्याची आकृती पूर्ण होत नाही. आपल्या परिवर्तनाची पूर्ती करण्यासाठी या तिसऱ्या बाजूची उपेक्षा होऊ नये.

याच संदर्भात एक मुद्दा इथे नोंदवायला हवा. शिक्षकाने शाळेच्या वर्गखोलीत विद्यार्थ्यांना अगदी प्राण ओतून शिकवावे. हे त्याने केलेच पाहिजे. पण हे त्याचे शिक्षकपण अधिक प्रभावी, अधिक समृद्ध आणि अधिक गहन व्हायचे असेल तर त्याने समाजाच्याही नाना प्रश्नांमध्ये उतरलेच पाहिजे. या प्रश्नांसंबंधी अभ्यास, चितन केले पाहिजे. जरा जाणकारीने आपली मते त्याने तयार केली पाहिजेत आणि आपली भूमिका त्याने प्रभावीपणे मांडली पाहिजे. समाजात अनेक परिवर्तनवादी विचारवंत आहेत. निष्ठेने आपल्या भूमिका ते मांडत आहेत. शिक्षकांचा त्यांच्याशी संबंध असलाच पाहिजे. या विचारवंतांबरोबर जसा शिक्षकांचा संबंध हवा तसा साहित्यनिर्मात्यांचाही संबंध हवा. परस्परांना पूर्णांक करण्यासाठी ही प्रक्रिया घडणे अत्यंत आवश्यक आहे आणि शिक्षकानेही विचारवंतांबरोबरच कार्यकर्त्यांशी आपला संबंध ठेवायला हवा. समाजातील विचारवंत आणि कार्यकर्ते यांच्या संयुक्त विद्यमाने परिवर्तनाची जी प्रक्रिया समाजात सुरु आहे त्या प्रक्रियेशी नाते ठेवता येत नसेल त्या व्यक्तीने शिक्षक होऊ नये. कारण वाघाचे कातडे पांघरल्याने कोणी ज्याप्रमाणे वाघ होत नाही त्याप्रमाणे शिक्षकाची नोकरी पत्करल्यामुळे काही कोणी शिक्षक होत नाही. शिक्षक ही एक श्रेष्ठ संकल्पना आहे. तिला तिचा आशय आहे. अर्थ आहे. हा आशय आणि अर्थ परिवर्तनाशी कधीच व्यभिचार करू शकत नाही. जी व्यक्ती कुठल्यातरी प्रक्रियेने शिक्षक झाली पण परिवर्तनाशी जी व्यभिचार करते

तेव्हा परिवर्तनवादी विचारवंत, शिक्षक आणि परिवर्तनाच्या चलवळीतील कार्यकर्ते या तिघांचे मिळून त्रिफलाचूर्ण होते. समाजाचे मन, समाजाचा विचार आणि समाजाच्या परिवर्तनाच्या मार्गातील काटे साफ करण्याचे कार्य हे चूर्ण यशस्वीपणे करू शकते आणि असे त्रिकूट तयार झाले तर शिक्षक हा समाजशिक्षकही होईल आणि तो समाजशिक्षक जर झाला तर त्याचे शाळेच्या वर्गातील अध्यापनही अधिक जबाबदार, अधिक गहन, प्रभावी आणि बहुआयामी होईल. विद्यार्थ्यांसाठी त्याचा हरेक शब्द नवनवीन दारे उघडून देणारा ठरेल.

४४

बाबुराव बागूल : एक तत्त्वज्ञानी प्रतिभा

बाबुराव बागूल प्रकृतीतः तत्त्वज्ञानी होते आणि त्यांच्यातील हा तत्त्वज्ञानी ललित साहित्याची निर्मिती करणारा महान प्रतिभावंतही होता. त्यांच्यातील तत्त्वज्ञाने धर्मचितन मांडले. मूलगामी समाजचितन केले. साहित्यतत्त्वांचे चितनही त्यांनी मांडले. या सर्व चितनामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धगधगती प्रेरणा आहे. या युगप्रवर्तक प्रेरणेचे बोट धरूनच बाबुराव बागूलांनी एकूणच जीवनाच्या परिवर्तनाचे चितन मांडले. नकाराचे आणि सर्जनाचे चितन मांडण्याच्या प्रक्रियेतून त्यांचे विद्रोहाचे तत्त्वज्ञान जन्माला आले. हे त्यांचे विद्रोहाचे तत्त्वज्ञान ललित आणि वैचारिक या त्यांच्या दोन्ही प्रकारच्या लेखनातून प्रकाशमान झाले आहे. बाबुराव बागूलांचे अनन्य वैशिष्ट्य हे की त्यांच्या वैचारिक आणि ललित या दोन्ही प्रकारच्या लेखनामागील शब्दांमागे एक अत्यंत निश्चित आणि रेखीव असे तत्त्वज्ञान आहे. हे तत्त्वज्ञान जडवादी आहे आणि या तत्त्वज्ञानाचे ध्येय माणसाच्या संपूर्ण सन्मानाची प्रस्थापना हेच आहे.

अंगुत्तर निकायमधील कवीसुत्तामध्ये बुद्धाने कवीचे चिंतनशील कवी, श्रुतकवी, अर्थकवी आणि प्रतिभावान कवी असे चार वर्ग सांगितले आहेत. बाबुराव बागूलांचे 'दलित साहित्य : आजचे क्रांतीविज्ञान' हे पुस्तक वाचले आणि त्यांचे कथा-कविता हे लेखन वाचले तर एक गोष्ट स्पष्टपणे आपल्या लक्षात येते ती ही की बुद्धाने सांगितलेल्या कर्वीच्या चार गटातले दोन गट बाबुराव बागूलांच्या वाड्मयीन व्यक्तिमत्त्वात एकजीव झाले होते. बाबुराव बागूलांच्या वाड्मयीन व्यक्तिमत्त्वात एकजीव झालेले हे दोन गट म्हणजे चिंतनशील कवी आणि प्रतिभावान कवी हे होत. म्हणून बाबुराव बागूलांच्या प्रतिभेला मी तत्त्वज्ञानी प्रतिभा म्हणतो. तत्त्वज्ञान प्रतिभेला सूत्रे देते. दिशा देते. प्रतिभा मग या प्रकाशदिशेवर निर्मितीचा महोत्सव मांडते. बाबुराव बागूलांनी आपल्या कथा-कवितांमधून आपल्या तत्त्वज्ञानालाच वाड्मयीन सौंदर्याच्या अत्युच्च शिखरावर नेऊन बसविले आहे. बाबुराव बागूलांच्या साहित्याचा जन्म असा तत्त्वज्ञान आणि प्रतिभा या आईवडिलांच्या पोटी झालेला आहे.

:२:

अर्थात बाबुराव बागूल नावाच्या या चिंतनशील प्रतिभावंताचा जन्म सहज झाला नव्हता. एका जिहीतून, ध्यासातून आणि अपार कष्टांमधून या प्रतिभावंताचा जन्म झाला होता. त्यांचे शिक्षण फार झाले नव्हते. पण असंख्य सुशिक्षितांपेक्षा त्यांनी वाचन मात्र जास्त केले होते. 'दलित साहित्य : आजचे क्रांतीविज्ञान'मध्ये आपणाला या वाचनाचा तपशील कळतो. बाबुरावांनी बौद्ध वाड्मय वाचले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वाड्मय वाचले. भारतीय तत्त्वज्ञान वाचले. त्यातील चार्वाकांचे तत्त्वज्ञान नीट समजावून घेतले. बुद्धक्रांतीचा आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या क्रांतीचा आशय समजावून घेतला. त्यांनी मार्क्स वाचला. लेनीन वाचला. गोर्की, चेकान्ह, दोस्तोव्हस्की, मायकोव्हस्की असे खूप लेखकांचे लेखन वाचले. मराठीतील ललित साहित्यही त्यांनी वाचले. लोकहितवादी, फुले, आगरकर असे विचारवंत वाचले. चळवळी समजावून घेतल्या. स्त्रियांसंबंधीचे लेखन वाचले. धर्मांची तत्त्वज्ञाने त्यांनी समजावून घेतली. गांधीजींचे, नेहरूंचे लेखन त्यांनी वाचले. हिंदीमधील असंख्य लेखक त्यांनी वाचले. बाबुरावांचा वाचनाचा हा झापाटा आपण नीट समजावून घेतला पाहिजे. विशेषत: नव्या लेखकांनी वाचनाचे हे वादळ समजावून घ्यायला हवे आहे. बाबुरावांच्या बोलण्यातून

चर्चांमधून शंबूक येतो. कर्ण येतो. एकलव्यही येतो. खिंशचन धर्मातील संदर्भ येतात. देशोदेशीच्या क्रांत्यांचे तपशील येतात. वाचनाची ही तहान आपण नीट समजावून घ्यायला हवी.

: ३ :

शिवाय बाबुरावांनी भोवतीचे जीवन वाचले. भोवतीच्या जीवनातील समाजकारण वाचले. राजकारण वाचले. भोवतीच्या जीवनातील दुःख-दैन्य त्यांनी वाचले. वर्गांचे मानसशास्त्र त्यांनी वाचले आणि जातीचे रसायनशास्त्र त्यांनी वाचले. महानगरीय जीवनातील बकालपणा वाचला. त्यातील अगतिकता वाचली. त्यातली मरणे वाचली. वेश्यांचे जीवन वाचले. वासनांचे आणि विकारांचे नाना पातळ्यांवरील आविष्कार वाचले. स्त्रियांचा भीषण भोगवटा वाचला. मनात अंधार घेऊन चालणारी माणसे त्यांनी वाचली आणि मनात उजेड घेऊन चालणारी माणसेही त्यांनी वाचली. बुद्धाने आणि डॉ. आंबेडकरांनी त्यांच्या डोक्यात माणसाची महानता भरून ठेवली होतीच. त्यामुळे भोवतीचे हे मरण स्वस्त झालेले जीवन माणसाच्या त्या महानतेकडे न्यावे यासाठी त्यांनी केलेला आटापिटा त्यांच्या 'वैदाआधी तू होतास' या कवितासंग्रहामधून आपणास दिसतो. शिवाय बाबुरावांनी केलेले हे अफाट वाचन, त्याहून अफाट चितन करून त्यांनी पचले. हे सर्व वाचनच मग बाबुरावांचे व्यक्तिमत्त्व झाले. या वाचनाचा आकार त्यांच्या वाढूमयीन व्यक्तिमत्त्वाला प्राप्त झाला. बाबुरावांचे भावविश्व या वाचनाने भरून गेले. बाबुरावांमधूला प्रतिभावंत मग या वाचनाच्या अन्नपाण्यावर सर्वांगांनी मोहरून आला. बाबुराव बागूल एक जडवादी तत्त्वज्ञान झाले. जातीसमाजाचे आणि वर्गसमाजाचे समर्थ भाष्यकार ते झाले. बाबुरावांच्या तत्त्वज्ञानी प्रतिभेदा जन्म असा झाला.

: ४ :

बाबुराव तत्त्वज्ञानी होते असे मी म्हणतो त्याचे कारण ते कोणत्याही प्रश्नाकडे वेगळ्या आणि नव्या दृष्टीने पाहत असत हे आहे. त्यामुळे त्या प्रश्नाच्या चितनावर बाबुरावांच्या या स्वतंत्र आणि परिपक्व व्यक्तिमत्त्वाचा स्पष्ट असा ठसा उमटत असे. मोठ्या सभांमधूनही ते प्रकट चितनच करीत. चर्चाच करीत. एकेक पापुद्वा उलगडत मुळापर्यंत जाण्याची त्यांनी अन्वेषणपद्धती होती. ते शांतपणे बोलत पण त्यांच्या दरवेळीच्या बोलण्यातून चितनाची नवी झळाळी जाणवत असे. ते साहित्यिकांशी बोलत. कार्यकर्त्यांशी बोलत.

झालो आहे. या चर्चामधून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रेरणा फुलत असे. डॉ. बाबासाहेबांच्या क्रांतीच्या ठिणाऱ्या फुलत असत.

:५:

मराठी साहित्य एका चौकटीतच वावरत होते. या साहित्याला मूळभूत पातळीवरून स्त्रियांचे दुःख जाणवतच नव्हते. पारंपरिक मराठी प्रतिभांनी चालत आलेले सर्व प्रमाण मानूनच निर्मिती चालविली होती. जातिसंस्थेवर, आर्थिक विषमतेवर, अंधश्रद्धावर आणि या सर्वच गोष्टीच्या तत्त्वज्ञानावर मूळभूत पातळीवरून हलला चढवलाच जात नव्हता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाडच्या चवदार तळ्याचा क्रांतिकारी सत्याग्रह केला. काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह केला. गोलमेज परिषदा गाजवल्या. भारताचे अत्यंत क्रांतिकारी संविधान लिहिले. धम्माचा स्वीकार करून देशात क्रांतीचे महाद्वार उघडून दिले. हजारो वर्षांच्या काळोखाविरुद्ध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नाना पातळ्यांवर असे महायुद्ध सुरु केले. मराठीतील परंपरावादी प्रतिभांना हे महायुद्ध का दिसले नाही? असा प्रश्न बाबुरावांना पडला आणि त्यांनी तो अत्यंत प्रखर भाषेत प्रथम मांडला. १९६० नंतरच्या दशकात आंबेडकर समाजातील दोन साहित्यिकांनी प्रथम विद्रोही साहित्याचे महाद्वार उघडले. त्यातले एक साहित्यिक होते डॉ.म.न. वानखडे आणि दुसरे प्रतिभावंत होते बाबुराव बागूल. हे दोघेही चर्चा करीत होते. त्यांच्या ढोक्यात नवा विद्रोही वाइमयीन प्रवाह उगवू लागला होता. डॉ. म.न.वानखडे यांनी 'दलितांनो विद्रोही वाइमय लिहा' अशी गर्जना केली आणि बाबुरावांनी दलित साहित्याची तात्त्विक बैठक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानावर उभी केली. प्रस्थापित मराठी समीक्षकांचा आणि साहित्यिकांचा विरोध होत असताना या दोन तत्त्वज्ञ लेखकांनी मराठीत दलित साहित्याची प्रस्थापना केली. बाबुरावांनी केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची क्रांतीसूत्रे उरात वागविणारे विद्रोही साहित्याचे तत्त्वज्ञानच मांडले नाही तर त्यांनी अत्यंत भेदक अशा विद्रोही ललित साहित्याचीही निर्मिती केली. प्रा.रा.ग. जाधव महणतात त्याप्रमाणे डॉ.म.न.वानखडे हे या नव्या विद्रोही वाइमयीन प्रवाहाचे कप्तान झाले आणि सामान्य माणसाला आपल्या साहित्याचे नायकपण बहाल करणारे बाबुराव बागूल हे या नव्या विद्रोही साहित्यप्रवाहाचे नायक झाले. या विद्रोही साहित्याच्या ज्वलंत विद्यापीठात पुढे अनेकांनी नावे दाखल केली.

नव्या लेखकांसाठी बाबुराव हे एखाद्या मोहक आणि दाहक मिथकाप्रमाणे ठरले. त्यांचे साहित्य भारतीय साहित्यविश्वातही गेले आणि जागतिक साहित्यविश्वातही या साहित्याचा सनमान झाला. बाबुरावांचे वाढमयीन उद्घाण काही थोड्या लोकांना असह्य वाटले आणि या ना त्या प्रकारे बाबुरावांना नाकारण्याच्या नादात त्यांनी स्वतःचाच विकास नाकारून टाकला. पण चळवळीत हे चालायचेच.

“तुला व्हावेच लागेल ‘आंबेडकर’
युगांतरकारी ‘आंबेडकर’!
क्रांतिकारी ‘आंबेडकर’!
मनूचा मर्मातिक वैरी ‘आंबेडकर’!
दुसरा पर्यायिच नाही,
तुला व्हावे लागेल ‘आंबेडकर’!

असे कळकळीने सांगणाऱ्या बागूल नावाच्या तत्त्वज्ञानी प्रतिभेने क्रांतीला आंबेडकरांची जळजळ, कारूण्य आणि कळकळ घेऊन यायला सांगितले आहे. ज्यावेळी ‘दलित साहित्य’ या नव्या साहित्यप्रवाहाला प्रस्थापिताचा विरोध होत होता तेव्हा असीम जाकदीने या साहित्यसिंहाने दलित साहित्याचा गड लढविला. त्यावेळीही त्यांनी स्वतःला आंबेडकरवादीच मानले आणि आयुष्याच्या उत्तरार्थात तर त्यांनी ‘आंबेडकरवादी साहित्य’ या नव्या सर्जनशील संज्ञेचाही पुरस्कार केला. बाबुराव बागूल हे माझे वाढमयीन वडील बंधू होते. त्यांच्या साहित्याचे मोल त्यांच्या मृत्यूनंतर तर अधिकच वाढणार आहे म्हणून या विद्रोही साहित्याच्या शिल्पकाराला मी विनम्र अभिवादन करतो.

४५

बाबुराव बागूल : आंबेडकरवादी प्रतिभांचा महामेरु

बाबुराव बागूल यांचे जाणे हे खरे म्हणजे त्यांच्या देहरूपाचे जाणे आहे. बाबुरावांचे मानसिक जगणे, त्यांची समाजासंबंधीची स्वप्ने, मानवी जीवनासंबंधीचे अनुभव आणि एकूणच जीवनातील दुःखासंबंधीचा त्यांचा मूल्यभाव त्यांनी लिहायला प्रारंभ केला, तेव्हापासून त्यांच्या साहित्यातून जगतोच आहे आणि यापुढेही त्यांच्या साहित्यातून त्यांचे मानसिक अस्तित्व कदापि नष्ट होणार नाही. आता बाबुरावांचे जगणे त्यांच्या साहित्यातून सुरु झाले आहे.

बाबुराव बागूल नावाची प्रतिभा ही मरणापुढे हतबल होणारी प्रतिभा नव्हे. ती मरणाला वाकवणारी, मरणाचा पराभव करणारी आणि जीवनाचे नव्याने निर्माण करणारी प्रतिभा आहे. म्हणून या प्रतिभेला मृत्यू नाही. ज्यावेळी दलित साहित्यांची चळवळ महाराष्ट्रात सुरु झाली, त्यावेळी साहित्याचा गड लढविणारे नायक बाबुराव होते. अगदी दलित साहित्याच्या प्रारंभकाळात बाबुरावांची भूमिका ही लढवण्या

बाबुराव बागूल

माणसाच्या महतेचा अंजिठा निर्मिणारी प्रतिभा

बाबुराव बागूल मराठी साहित्यात ख्यातकीर्त आहेत ते प्रामुख्याने कथाकार, कादंबरीकार आणि आंबेडकरवादी साहित्याची वैचारिक पायाभरणी करणारे समर्थ विचारवंत म्हणून. कवी म्हणून बाबुराव बागूलांच्या नावाची फारशी चर्चा होत नसली तरी बाबुराव हे मराठीमधले अत्यंत महत्वाचे कवी आहेत. पुढल्या आंबेडकरवादी कवितेची वैचारिक वाट मोकळी करून देणारे अत्यंत महत्वाचे कवितालेखन त्यांनी केले. बाबुराव बागूल यांनी केलेले कथालेखन मला त्यांच्या सर्वप्रकारच्या लेखनात खूप मोलाचे वाटते. मराठी सामाजिक जाणिवेच्या कथेच्या इतिहासात या कथेने जे उद्घाण घेतले ते सर्वार्थांनी अपूर्वच होते असेच म्हटले पाहिजे केवळ मराठी कथेतच नाही तर एकूण भारतीय कथेतही बाबुरावांनी लिहिलेली कथा आपल्या विद्रोही व्यक्तिमत्त्वाने उटून दिसणारी आणि भारतीय कथासृष्टीला आंबेडकरी विद्रोहाचे नवे आयाम देणारी कथा ठरते. मला स्वतःला त्यांच्या कथेइतकेच त्यांचे वैचारिक लेखन मोलाचे वाटते.

डॉ.म.ना.वानखडे पाना आस्मतादरशाचा आस्मिता वा नावान सुरुचित कला. अस्मिता हे नामकरण नियमात न बसल्याने त्या 'अस्मिता'चा 'अस्मितादर्श' असा नामविस्तार करावा लागला. या नियतकालिकाची मूळ संकल्पना डॉ.म.ना.वानखडे यांचीच आहे. मिल्हिंद महाविद्यालयाच्या मैदानात त्यांनी अनेक बैठकी घेतल्या. त्यात रा.ग.जाधव, ल.बा.रायमाने, सुखराम हिवराळे अशी मंडळी हजर असत. मीही एकदोन बैठकींना हजर राहिलो आहे. दलित साहित्याची आद्यचर्चा डॉ. वानखडे यांनीच घडवून आणली. ती अस्मितादर्शच्या प्रारंभीच्या अंकांमध्ये छापली गेली आहे. डॉ.म.ना.वानखडे, पे.पुं.रेगे, बा.ल.कुलकर्णी, प्रा.रा.ग.जाधव अशा अनेक श्रेष्ठ विचारवंतांनी आणि समीक्षकांनी दलित साहित्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला या चर्चेतून आकार दिला. यावेळी बाबुराव बागूल आणि डॉ. वानखडे यांच्यात सतत चर्चा होत असत. नियो साहित्याचा डॉ. वानखडे यांचा अभ्यास दांडगा होता. या चर्चेतून दलित साहित्याला एक चेहरा प्रारंभकाळात लाभला. दलित साहित्याला वा पुढल्या आंबेडकरवादी साहित्याला अत्यंत रेखीव असा तात्वज्ञानिक पाया डॉ. वानखडे यांच्या सहकायानी बाबुराव बागूल यांनी प्राप्त करून दिला. या दृष्टीने दलित साहित्यासंबंधीचे त्यांचे लेखन अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मला या लेखनानंतर त्यांचे कवितालेखन मोलाचे वाटते आणि त्यांच्या कादंबन्यांना मात्र माझी अभिरुची चौथ्या क्रमांकाचे स्थान देते.

:१:

आंबेडकरवादी कथेचे प्रवर्तकत्व बाबुराव बागूल यांनाच द्यावे लागते आणि आंबेडकरवादी साहित्यविचाराचा पाया डॉ. वानखडे यांच्यासोबत तयार करण्याचे ऐतिहासिक कार्यही बाबुराव बागूल यांनी केले. शिवाय आंबेडकरवादी कवितेचा मानववंशशास्त्रीय पातळीवरचा उगमही बाबुराव बागूल यांच्या कवितालेखनाने साकार केला आहे असे म्हणावे लागते. बाबुराव बागूल यांचे वाइमयीन व्यक्तिमत्त्व असे महान व्यक्तिमत्त्व आहे. आंबेडकरवादी साहित्याचे एक प्रमुख शिल्पकार ही बाबुराव बागूल यांची ओळख पुढील पिढ्यांना विसरता येणार नाही. या थोर प्रतिभावंताचा आणि प्रजावंताचा मृत्यू २६ मार्च २००८ रोजी झाला. मराठी साहित्यातला एक झंझावात या दिवशी शांत झाला. आज बाबुराव बागूल आपल्यात नाहीत पण त्यांच्या प्रखर आणि धगधगत्या साहित्याच्या रूपाने ते आपल्यातून जाऊ शकत नाहीत. मृत्यूला त्यांचे साहित्यातील जगणे पुसता येणे शक्य नाही. मराठी साहित्यविश्वातून ते कधी वजा होणार नाहीत. त्यांच्या साहित्यात विशेषत: त्यांच्या कथेत त्यांना नेहमीसाठी जिवंत ठेवण्याची ताकद आहे.

.... बाबुराव बागूल : माणसाच्या महत्तेचा अंजिठा निर्मिणारी प्रतिभा • ३७ ....

हा योग पुढे जुळून आलाच नाही. ते राहूनच गेले. पण या कवितासंग्रहाला बाबुरावांनी जे निवेदन लिहिले त्यात त्यांनी म्हटले, “मी फुले-आंबेडकरी विचारांचा असल्यामुळे डार्विन, हेगेल आणि मार्क्स यांची विचारसरणी मला मान्य असल्यामुळे मी माणसाचा, माणसाच्या महतेचा जोरदार पुरस्कार करतो....” या विधानात बाबुरावांनी दोन-तीन गोष्टी स्पष्ट केल्या आहेत. त्यातली एक गोष्ट ही की आपण फुले-आंबेडकरी विचाराचे आहोत हे त्यांनी सांगितले आहे आणि दुसरी गोष्ट ही की असे आपण असल्यामुळे आपणाला हेगेल-मार्क्स यांची विचारसरणी मान्य आहे असेही त्यांनी सांगितले आहे. बाबुराव बागूल मार्क्सवादी आहेत हे सांगण्याची मोहीम दलित साहित्यातील काही समरसतावाद्यांनी अनेक वर्षे राबविली. हे जाणिवपूर्वक केले जात होते. मार्क्सवाद ही शिवी म्हणून आर.एस.एस.वाल्यांनी रुढ केली. ते तयार रसायन बाबुरावांना मार्क्सवादी ठरविण्यासाठी वापरले गेले आणि दलित साहित्यात फूट पाढली गेली. हेगेलचे वा मार्क्सचे साहित्य वाचल्यामुळे वा ते मान्य असल्यामुळे कोणी मार्क्सवादी कसा काय ठरतो? डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही मार्क्सचे साहित्य वाचले होते. त्यातील काही गोष्टी त्यांना मान्य झाल्या नाहीत पण अनेक गोष्टी त्यांना पटत होत्या हे विसरून कसे चालेल? तरी बाबुरावांना मार्क्सवादी ठरविण्याची मोहीम राबविली गेली. त्यांचे सर्जनशील मोठेपण, त्यांची महान अशी वाईमयीन कामगिरी नाकारण्याचे षडयंत्र रचले गेले. हेच माझ्या संदर्भात करण्याचा प्रयत्न याच लोकांनी केला. ‘तुला व्हावेच लागेल दुसरे आंबेडकर’ या कवितेत बाबुराव म्हणतात-

“मनू मानी ज्यांना महाअरी
तिथे तुझा जन्म झाला असेल तर
तुला व्हावेच लागेल ‘आंबेडकर’
युगांतरकारी ‘आंबेडकर’!
क्रांतिकारी ‘आंबेडकर’!”

“तुझ्या विकासाला कारण
‘आंबेडकर’!
हे ध्यानात धर
त्यांचे अनुकरण कर.”

“त्याविना हा भगवान बुद्धाचा
 सुफळ, सुंदर, समृद्ध देश
 ‘प्रबुद्ध भारत’ होणार नाही
 राहील दंगलखोर कौरव पांडवांचा देश
 किवा यादवीने पीडलेला देश
 महणून मी म्हणतो
 तुला व्हावेच लागेल आंबेडकर
 करुणामय, क्रांतिकारक ‘आंबेडकर’!
 भारत भाग्यविधाता ‘आंबेडकर’!”

अशा या प्रतिभावंत साहित्यिकाला लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन
 मार्क्सवादी ठरविण्याचा घाट घातला गेला. हा घाट घालणाऱ्या मानसिकतेच्या
 जडणघडणीचा विचार झाला पाहिजे. बाबुराव बागूल यांनी ‘आंबेडकर भारत’चे
 दोन खंड लिहिले. त्याचा निर्देश त्यांच्या ‘सम्यकसम्बोधी’ या कवितेत आहे.
 ते लिहितात -

“दलितांचे कुळी
 जन्म झाला माझा म्हणुनी मी,
 व्यासभारताला
 बदलुनी करीन
 ‘आंबेडकर-भारत’!”

आणि ‘क्रांतीस’ या कवितेत त्यांनी लिहिले आहे की -

“यायचे असेल तेव्हाच ये, पण येशील तेव्हा
 निदान तुझ्याजवळ आंबेडकरांची जळजळ असू दे!
 कारुण्य, कळकळ तरी असू दे!”

याचे कारण काय आहे? याचे कारण हे की या देवदेवतांच्या देशात
 चार्वाक चिरडला जातो आणि बुद्धाला अवतार केले जाते. पण डॉ. बाबासाहेब
 आंबेडकरांसंबंधीची अपार निष्ठाच वरील ओळीमधून व्यक्त होते आणि ही
 निष्ठा कोणीही नजरेआढ करू शकत नाही.

“माणसाला सूर्यासम स्वातंत्र्य
 समाजाला प्रजातंत्र

डॉ.प्रभुदेसाई : सामंजस्याचा सोहळा

शिक्षकपण हा एक स्वभाव असतो. ज्या माणसाच्या स्वभावात शिक्षकपण नसते त्या माणसासाठी शिक्षकपण ही 'शिक्षा' ठरत असते. अध्ययन-अध्यापन हे दोन शब्द परस्परांच्या हातात हात घालून चालले पाहिजेत. पण अनेकांच्या संदर्भात हा प्रतीत्यसमुत्पाद संभवतच नाही.

डॉ.वि.बा.प्रभुदेसाई यांचा स्वभाव मात्र शिक्षकपण हाच होता. ते आधी अभ्यासक होते आणि नंतर अध्यापक होते. अनेक शूरवीरांना अभ्यासक होताच येत नाही म्हणून त्या अनेकांना आयुष्यभर शिकवावे लागूनही अध्यापक नाही होता येत! जे तलाव नवनव्या पाण्याच्या ओघांना प्रवेश नाकारतात ते तातडीने स्वतःची छोटीछोटी बाळवटे करून घेत असतात. डॉ.प्रभुदेसाई नावाच्या धरणाने स्वतःत पाणी ओतणारे प्रवाहही कधी बंद केले नाहीत आणि पाणी सोडणारी दारेही सतत उघडी ठेवलीत. डॉ. प्रभुदेसाई यांच्या शिक्षकपणाचा मला विशेष गौरव वाटतो त्याचे हे कारण आहे.

प्रा.गं.बा.सरदार, प्रा.स.गं.मालशे अशा

दिगंजांनी माझी मुलाखत घेतल्यामुळे आणि वा.मो.काळमेघ कुलगुरु असल्यामुळे च मी नागपूर महाविद्यालय सोडून १९७९ साली नागपूर विद्यार्पीठाच्या स्नातकोत्तर मराठी विभागात रुजू झाले. यावेळी डॉ. प्रभुदेसाई विभागप्रमुख होते. विभागाला अज्ञात अशा माझ्या प्रखरपणामागे उभे राहणाऱ्या डॉ. प्रभुदेसाईऐवजी इतर कोणी स्थितीवादाचार्य विभागप्रमुख असते तर? तर मला निश्चित त्रास झाला असता.

डॉ. वि.बा. प्रभुदेसाई हे नाव मी प्रभुदेसाईची प्रत्यक्ष भेट होण्याआधीच ऐकले होते. नागपूरच्या विद्वत्ताविश्वात त्यांचा दरारा होता. हा दरारा त्यांच्यातील संशोधकाविषयीचा होता, भाषाविज्ञान या बहुतेकांना प्रथम क्रमांकाचा शत्रू वाटणाऱ्या विषयाचे छ्यातनाम अध्यापक म्हणून होता. हा दरारा त्यांच्यातील अध्यापकपणाच्या शिस्तीबदल होता आणि त्यांच्यातील सामंजस्याच्या सोहळ्याबदलही होता.

प्रभुदेसाईच्या हस्ताक्षरातील मजकूर वाचताना हेमाद्री पंडिताने शोधलेली मोडी लिपी आपणाला वाचावी लागते. पण त्यांचे उच्चारण मात्र अत्यंत रेखीव आणि स्पष्ट असते. त्यांचे उच्चारण म्हणजे चांदीच्या कलदार नाण्यांचे नादनृत्यच असते. त्या आपल्या रेखीव उच्चारणशीलीतून बहुतेकांना नको वाटणारा भाषाविज्ञान हा विषय प्रभुदेसाई सर्वांना हवासा करून दाखवित. ज्ञानेश्वरी, मुक्तेश्वर, केशवसुत आणि नलदमयंतीस्वयंवरासारखे रसाळ विषय रटाळ करण्याचे कौशल्य याही काळात काही अध्यापकांमध्ये होते. अशा अध्यापकांच्या वर्गातून विद्यार्थी मागल्या दाराने शिताफीने पळून जात किंवा चुकून पुढे बसल्याने पळून जाण्याची संधी गमावलेले डोळे मिटून किंवा डोळे उघडे ठेवून राजकारणी शीलीत झोपी जात पण भाषाविज्ञानासारखा जड, रुक्ष आणि पलायनप्रेरक विषय प्रभुदेसाई शिकवित तरी प्रभुदेसाईच्या वर्गातून विद्यार्थी पळून जात नसत. डोक्यावरून जाणारा हा विषय प्रभुदेसाई विद्यार्थ्यांच्या बंद डोक्यात कसा घालीत असतील असा मला प्रश्न पडे. प्रभुदेसाईच्या या विजयी शिक्षकपणाचा मला नेहमीच आदर वाटला.

विदर्भात आजही प्रभुदेसाईच्या वर्गातील टिपणावर भाषाविज्ञान हा विषय एम.ए.ला शिकविणारे प्राध्यापक आहेत. प्रभुदेसाई आज विदर्भात नाहीत पण त्यांच्या टिपणांच्या रूपाने तेच एम.ए.च्या भाषाविज्ञानाच्या वर्गामधून बोलत असतात. प्रभुदेसाईच्या टिपणांच्या काही प्रेमळ विद्यार्थ्यांनी अधिव्याख्याते झाल्यावर आपल्या नावांनी मार्गदर्शिकाही काढल्या. गैरमागनिही काढल्या. पण याही अधिव्याख्यात्यांनी प्रभुदेसाईनाच विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचवले. हासुळा दुःखांमागे दडलेला पण आनंदाचाच भाग आहे.

काणताहा स्वर त्याच्या भटाला गला का प्रवेश ते बगऱ्या नहीता. का त-त-त-
स्वागत करायचे. स्वागत करण्याची त्यांची शैली आजवरही मी विसरू शकलो
नाही. 'काय म्हणता?' या स्वागतशैलीमार्गे भेटायला येणाऱ्या माणसाने 'तुका
म्हणे', 'नामा म्हणे' प्रमाणे काहीतरी मोलाचे म्हणावे ही वाइमधीन अपेक्षा
असाची असे मी मानीत होतो.

डॉ. प्रभुदेसाई विभागप्रमुख असण्याच्या काळात आणि त्याआधीच्या काळातही
दोन-तीनदा तरी विभाग नामुष्कीने सुन झाला. डॉ. बाबासाहेब अंबिडकरांच्या
जयंतीवरून विभागात खैरकरप्रकरण घडले. विभागाची लवतरे महाराष्ट्राच्या
वेशीवर टांगली गेली. त्यांनंतरच्या एकदोन प्रकरणांनी विभागाला कुप्रसिद्धीच्या
कुबट झोतात महाराष्ट्रापुढे उभे केले. त्या त्या वेळी विभागाची मान खाली
गेली, ती वर आणण्यासाठी विभागाला पुढे खूप प्रयास पडले. या काळात
आपल्याकडे उत्तरपत्रिका तपासायला आल्याचे, आपल्याकडे प्रश्नपत्रिका काढायला
आल्याचे, मॉडेशन समितीत आपण काम करणार असल्याचे व्यंजक पद्धतीने
विद्यार्थ्यांना सांगणारे प्राध्यापकही विभागाने पाहिले. आपल्या उच्च जातीचा
उल्लेख खूपदा सूचक पद्धतीने करणारे प्राध्यापकही विभागाने पाहिले. विभागाला
झालेल्या या जखमाही प्रभुदेसाईंनी पाहिल्या आणि विभागाला आलेला गौरवाचा
मोहोरही त्यांनी पाहिला. या सर्व बन्या-वाईट पर्यावरणात प्रभुदेसाईंनी आपल्या
सामाजिक वर्णनाचा व्यंजकतेनेही कधी उल्लेख केल्याचे माझ्या स्मरणात नाही.
एवढेच नव्हे तर ते इतके नागपूरमय झाले होते की त्यांच्या वागण्या-बोलण्यातनही
त्यांच्या 'गोवे'पणाचा भास मला कधी झाला नाही. वेळप्रसंगी, मले-तुलेची,
जाऊन राह्यला, करून राह्यला अशी नागपुरी बोलीही ते सफाईने बोलत असत.

१९९२ साली ते निवृत्त झाले. त्यांना नंतर विभागात कोणी बोलाविले
नाही. तेही आले नाहीत. पण मी विभागप्रमुख झालो तेव्हा मी त्यांना आवर्जून
भाषाविज्ञान आणि एम.फिल.ची संशोधनपत्रिका शिकवायला बोलाविले. माझी
विनंती त्यांना टाळता आली नाही. ते आले. याचा मला गौरव वाटतो. पण
ते याहीवेळी आपल्या शैलीनेच वागले. एकाचवेळी कडक आणि मृदू असलेल्या
आपल्या शैलीची; आपल्या अभ्यासूपणाची; आपल्या विषवावर अपार प्रेम
करणारा निष्ठावंत प्राध्यापक आणि माणूस या आपल्या वर्णनाची याहीवेळी
त्यांनी पडऱ्याड होऊ दिली नव्हती. याचा मला आजही गौरव वाटतो. या
त्यांच्या स्वभावामुळेच असेल कदाचित ते निवृत्त झाले होते तेव्हाही आणि
ते नागपुरातून गोव्याला गेले तेव्हाही मी एका सामंजस्याच्या सोहळ्याला
पारखा झाला होतो.

४५

अविनाश वरोकर : पंचाहत्तर वर्षांची प्रतिभा

अविनाश वरोकर आज पूर्ण पंचाहत्तर वर्षांचे
झाले. त्यानिमित्त तीनही सात आज हातात हात
गुंफून एकत्र आले आहेत. बयाचे पाऊण शतक
पूर्ण केल्याबद्दल वरोकरांचे मी अभीष्टचितन करतो.

वरोकरांचा जन्म दंडारीच्या पारडसिंग्यात झाला.
त्यांचे महाविद्यालयीन शिक्षण नागपूरच्या मारीस
कॉलेजमध्ये झाले आणि काटोलच्या बनारसीदास
रुद्या हायस्कूलमध्ये त्यांनी अध्यापन केले. इथेच
कनिष्ठ महाविद्यालयातही त्यांनी मराठी हा विषय
शिकविला. निवृत्तीनंतर काटोलातच ते स्थायिक
झाले. पण या सर्वच गोष्टी म्हणजे वरोकरांची
खरी ओळख नव्हे.

वरोकर हे मराठीचे अत्यंत प्रभावी अध्यापक
होते. आपला विषय चित्रमय पद्धतीने आणि
नाट्यमय पद्धतीने मांडण्याची विलक्षण हातोटी
वरोकरांजबल होती. विद्यार्थ्यांमध्ये विशेषतः
वरोकरांच्या अध्यापनाची गौरवाने चर्चा चाले.
देखणे कवीव्यक्तिमत्त्व आणि लावण्यवती भाषाशैली
ही वरोकरांची बलस्थाने होती. त्यांच्या एकूणच

त्यांच्या हालचालीमधून आणि वाणीमधून मोहोरताना स्वतःचा गौरव वाटे.

अविनाश वरोकर कवी होते. वेगवेगळ्या नियतकालिकांमधून त्यांच्या कविता प्रकाशित होत. ते स्वतः नाटककार होते. महाराष्ट्र नाट्यसंघेत पहिले पारितोषिक पटकाविणारे ‘कथा ही मुक्या पाखराची’ सारखे स्वतंत्र सामाजिक नाटक लिहिणारे वरोकर उतम नाट्यदिग्दर्शकही होते. ‘अग्निपिसारा’ आणि ‘रक्तसंपदन’ हे दोन स्फूट कवितांचे संग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. देशाच्या विभाजनाच्या जखमांचे अत्यंत रेखीव चित्रण करणारे ‘नूरन’ हे त्यांचे खंडकाव्य १९६८ साली प्रकाशित झालेले आहे. त्यांनी अनेक सुंदर व्यक्तिचित्रे लिहिलेली आहेत. ग्रामीण आणि प्रमाण या दोन्ही भाषांची सैंद्रीय उपस्थिती त्यांच्या आविष्कारातून साकार झालेली आहे.

विसाव्या शतकाच्या सहाव्या दशकापासून पुढे तीस-पस्तिस वर्षे काटोलच्या शैक्षणिक जगात एक वाइमयीन संस्कृती बहरली. या वाइमयीन संस्कृतीच्या विकासात वरोकरांच्या प्रयत्नांचा सिंहाचा वाटा आहे. अनेक विद्यार्थ्यांची वाइमयीन व्यक्तिमत्त्वे या काळात वरोकरांनी घडवली. काटोलच्या या वाइमयीन संस्कृतीचे अविनाश वरोकरांनी अध्यक्षपद भूषविले आहे. जोतीराव फुल्यांवर एक पुस्तक लिहिणाऱ्या वरोकरांच्या मनात जोतीराव फुले, सावित्रीमाई फुले, गाडगेबाबा, शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांच्याबद्दल असीम आदर होता. वरील सर्वच युगकर्तृत्वांच्या जयंतीदिनांच्या आणि स्मृतीदिनांच्या निमित्ताने काटोलचा सर्वच परिसर अविनाश वरोकरांच्या भाषणांनी भारावून गेला आहे. ही वाइमयीन संस्कृती जशी त्यांच्या अध्यापनातून पिसारली तशी ती त्यांनी गावोगावी दिलेल्या भाषणांनी बळवंत झाली आणि त्यांच्या नाटकाच्या प्रयोगांनी तिला जोजबले. मागील पाच-पन्नास वर्षे वरोकरांनी काटोलच्या वाइमयीन संस्कृतीचे पालकत्व स्वीकारले होते असेच म्हटले पाहिजे.

आपल्या ललित लेखनातून पारडसिंयाचा परिसर जिवंत करून ठेवणाऱ्या या लेखकाच्या कवितेत त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रेमापासून सामाजिक जाणिवेपर्यंतचे सर्वच क्रतू फुलले आहेत. त्यांच्या कवितेने काढली आहे निसर्गाची मनमोहक चित्रे! त्यांच्या कवितेने चितारल्या आहेत गरीब स्त्री-पुरुषांवरील अत्याचाराच्या वेधक कहाण्या! या कवितांमधून कवीच्या मनाची भरतीही आपल्याला दिसते आणि उदास ओहोटीही आपणास खिन करते. ‘कथा ही मुक्या पाखराची’ या नाटकातूनही मस्तवाल पुरुषी अत्याचाराला बळी पडलेल्या स्त्रीमनाचे हृदयविदारक आक्रंदन साकार होते. ‘नूरन’ या खंडकाव्यातून मूलतत्त्ववाद

आणि माणुसकी यांच्यातील भीषण युद्धाची कथा येते. वरोकरांची लेखणी पीडितांच्या दुःखांनी रडते आणि त्यांचे काळीज जीवनातील अन्यायांनी शोक मांडते. त्यांच्या कवितेत या शोकाच्या कला आहेत. इतरांच्या यातनांनी रडणाऱ्या हृदयाची श्रीमंती वरोकरांना लाभली आहे. कवितेच्या धुंदीत जगणाऱ्या या माणसाचे आणि कलावंताचे जीवन मी अत्यंत जवळून पाहिले आहे. नवव्या-दहाव्या वर्गात त्यांनी मला शिकविल्याच्या आठवणी मनात अजूनही गौरवाने ताज्या आहेत.

वरोकरांजवळ एक छान सामाजिक मन आहे. लोकांना समजावून घेऊन त्यांना लळा लावण्याची उत्तम कला वरोकरांजवळ आहे. कुठल्याही प्रकारचे व्यसन नसलेल्या वरोकरांना लेखन-बाचन करण्याच्या व्यसनाने मात्र आजवर सोडलेले नाही. यामुळेही काटोलच्या परिसराने त्यांच्यावर विश्वासू मार्गदर्शक म्हणून कायम प्रेम केलेले आहे. एक सुसंस्कृत माणूस आणि सुसंस्कृत साहित्यिक ही वरोकरांची प्रतिमा काटोलच्या परिसराने एक ठेव म्हणून उराशी जपलेली आहे. काटोल परिसराच्या सांस्कृतिक जीवनातील एक आदरणीय आणि अविभाज्य पात्र ही वरोकरांची प्रतिमा मला विशेष मोलाची वाटते. हे आदरणीयत्व, एक कवी म्हणून जगू इच्छिणारे एक स्वप्न, एक निर्व्यसनी जीवनशैली आणि लोकांबदलचा एक प्राजळ कळवळा आज पंचाहत्तर वर्षांचा झाला. त्यांच्या लेखनाला आणि आरोग्याला माझ्या हार्दिक शुभेच्छा!

४५०४५

.....
दै.लोकमत, नागपूर, ७-५-२००७

विचारवंत डॉ.रावसाहेब कसबे

मोठ्या बौद्धिक कसाचा विचारवंत ही डॉ.रावसाहेब कसबे यांची प्रतिमा आता महाराष्ट्राने मान्यच केलेली आहे. महाराष्ट्राचे बौद्धिक जीवन समृद्ध करण्यात ज्या थोड्या विचारवंतांचा मोलाचा वाटा आहे त्यात डॉ. रावसाहेब कसबे यांचे नाव अत्यंत आदरपूर्वक घ्यावे लागते. डॉ. कसबे यांच्या अभ्यासाचा आवाका मोठा आणि त्यातून त्यांच्या चितनाचा सपाटा मोठा. त्यामुळेच डॉ.आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना, आंबेडकर आणि मार्क्स, हिंदू-मुस्लिम प्रश्न आणि सावरकरांचा हिंदू-राष्ट्रवाद, मानव आणि धर्मचिंतन आणि झोत अशा वजनदार ग्रंथांची निर्मिती डॉ. कसबे यांनी केली. या ग्रंथांनी आणि भाषणाच्या काही छोट्या-मोठ्या पुस्तिकांनी महाराष्ट्राचे मानसशास्त्र ढवळून काढले. डॉ.रावसाहेब कसबे यांची प्रज्ञा सामाजिक न्यायाच्या दिशेवर सर्जनशील प्रकाशझोत टाकत होती. समाजाला समता या महामूल्याचे सौंदर्य पटवून देत होती. विचारवंतांचे विचारवंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी

प्रज्ञावंत समाजाचे एक सुंदर स्वप्न पाहिले. डॉ. रावसाहेब कसबे या प्रज्ञावंताची निर्मिती त्या स्वप्नातूनच झालेली आहे, डॉ. आंबेडकरांच्या क्रांतीशाळेतच डॉ. कसबे यांची वैचारिक जडणवडग झालेली आहे, आंबेडकरवादी विचारवंताचा एक प्रखर नमुना डॉ. कसबे यांच्या लेखनातून साकार झाला.

डॉ. कसबे या विचारवंताचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य हे आहे की हा विचारवंत अत्यंत भांडखोर आहे. बौद्धिक झटापट करण्यात या विचारवंताची मोठी शक्ती पणाला लागते, अशा भांडणात तो अधिकच ऊर्जावंत होतो. हिंदू-मुस्लिम प्रश्न आणि सावरकरांचा हिंदू-राष्ट्रवाद या ग्रंथातले त्याचे लेखन किंवा झोतमधले त्यांचे लेखन याची ज्वलंत साक्ष देईल. हा विचारवंत भांडणे निर्माण करतो. भांडणे अंगावर ओढवून घेतो. पण मूल्यांच्या गंभीर पातळीवर आरूढ होऊन या भांडणांना गहन वैचारिक युद्धाचे स्वरूप देतो. डॉ. रावसाहेब कसबे यांच्या संपूर्ण लेखनाच्या मुळात एक मूलगामी सांस्कृतिक संघर्ष कायम धगधगत असतो. इथे मग तडजोड नसते. इथे जे तार्किक आहे ते एका वीरनायकाच्या मनाने आणि निष्ठेने रावसाहेब मांडत राहतात.

डॉ. कसब्यांमधला विचारवंत अत्यंत सावध आहे. सजग आहे. परिवर्तनाच्या चलवळीवर नजिकच्या काळात कोणती अरिष्टे कोसळणार आहेत याचे चितन त्यांनी झोतमध्येच मांडलेले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे संघाच्या विचारधारेचे समर्थक होते; भारताचे ब्रिटिशछाप संविधान बदलले पाहिजे असे सुदर्शन यांनी अलीकडे घटले आहे. डॉ. कसबे यांचे लेखन वाचले तरी वरील विधानांमधला खोडसाळपणा लक्षात घेऊ शकतो. सुदर्शन यांनी कसबे यांची ‘डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना’ आणि ‘झोत’ ही किमान दोन पुस्तके वाचावीत म्हणजे त्यांना ते खरे कोण आहेत ते कळेल. झोतच्या निमित्ताने जे घडले ते आपणा सर्वांनाच माहीत आहे. पण सवर्णांनीही ‘झोत’ लक्षात घेतले नाही आणि संघधार्जिण्या काही दलितांनीही लक्षात घेतले नाही. हे झाले असते तर समरसतेची ख्यातकीर्त दिशाभूल पुढे आली नसती.

रावसाहेबांजवळ डॉ. आंबेडकरांची दूरदृष्टी होती. या देशातील सर्व डावे आणि उपेक्षित यांची एकजूट व्हावी यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी जीव पाखडला. बुद्ध आणि मार्कसची त्यांनी तुलना केली. ध्येयाच्या संदर्भातील एकवाक्यता सांगितली. ‘...आम्ही मात्र जोतीबांच्याच मागाने जाऊ. जोडीला काल मार्कस घेऊ किंवा दुसरे काही घेऊ पण जोतीबांचा मार्ग सोडणार नाही.’ असेही म्हटले. रिपब्लिकन पक्षाचे व्यापक परिवर्तनवादी प्रारूप

आबृद्धकर समजलाच नाही. माकस-आबृद्धकर हे खाटे भाडण इथे पटवले गेले. त्यामुळे रावसाहेबांचर भरपूर टीकाही झाली. पण कसबे डगमगले नाहीत. झोतमधून डॉ. कसबे संघसमरसता नाकारीत होते आणि माकससमरसता मांडत होते. यातील गहन संकेत अनेकांच्या लक्षात येणे अवघडच होते.

बुद्धाचे आणि डॉ. आंबेडकरांचे नाव घेणा-या आंबेडकरी चळवळीतील लोकांनाही प्रखर बुद्धिवाद आणि परिवर्तनवाद यांची व्यापक बांधणी मानवलीच नाही. त्यामुळे आंबेडकरी चळवळीत एका मूलभूत अंतर्विरोधाने धुमाकूळ घातला.

खाच्या अर्थाने आंबेडकरवादी म्हणता येतील अशी फार थोडीच माणसे आंबेडकरी चळवळीत आहेत आणि डॉ. कसब्यांच्या निष्ठेने वैचारिक लेखन करणारी माणसे तर अत्यंतच कमी आहेत. आंबेडकरदृष्टी मनात मुख्यून घेतलेल्या डॉ. कसब्यांना भूमिगत संकटाच्या चाहुली वेळोवेळी लागलेल्या आहेत आणि नव्या जाणिवांच्या हाकाही ऐकू आलेल्या आहेत. याला कारण आहे रावसाहेबांचा बौद्धिक आवाका! त्यांचे अफाट वाचन! मूलगामी चितन! तकाच्या अखंड दोन्याने ते आपले चितन शिवत जातात. त्यातून त्यांच्या वैचारिक लेखनाला एक भरीव-घण्य पोत प्राप्त होतो. हेच त्यांच्या वक्तृत्वाच्याही संदर्भात घडते. धबधबा कोसळत राहावा तसे त्यांचे वक्तृत्व कोसळत राहते. त्यांचे लेखन हा जसा एक विचारोत्सव असतो तसे त्यांचे वक्तृत्वही एक विचारोत्सवच असतो. रावसाहेब सगळ्या अस्तित्वानेच बोलत असतात.

एवढ्या प्रखर बुद्धिवादी विचारवंताचे, डॉ. आंबेडकरांच्या श्रेष्ठ वैचारिक वारसदाराचे ओशोप्रेम मात्र समजावून घेण्याच्या पलीकडचे आहे. मध्ये भीमशक्ती आणि शिवशक्तीच्या युतीचा त्यांनी मांडलेला प्रस्तावही असाच दुर्बोध होता. पण एखी रावसाहेबांच्या लेखनात कार्यकर्त्यांना, नव्या लेखक-कवींना वैचारिक हत्यारे वेचता येतात. आपल्या भावनांना आणि विचारांना धार लावता येते. डॉ. रावसाहेबांच्या वैचारिक लेखनाची ही प्रेरक शक्ती अजोडच महटली पाहिजे. महाराष्ट्राच्या बौद्धिक जीवनाला आणि परिवर्तनाच्या चळवळीला नवे विधायक आयाम पुरवणाऱ्या डॉ. कसबे नावाच्या स्वतंत्र प्रज्ञेच्या विचारवंताला त्यांच्या एकसष्टीनिमित्त हार्दिक शुभेच्छा!

नेतृत्वाचा सुवर्णमहोत्सवी वाढदिवस

जे.एस.पाटील नावाच्या एका संघर्षाचा आज वाढदिवस. या पन्नासाच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने सामाजिक न्यायाची उल्कट कळकळ, सर्जनशील बुद्धिमत्ता आणि पारदर्शक प्रामाणिकपणा या सुंदर त्रिसरणानुसार आपल्या जीवनाची निर्मिती करणाऱ्या जे.एस.पाटील यांचे अंतःकरणपूर्वक अभीष्टचितन करतो. त्यांच्या आदर्श संघटनकौशल्याला क्रांतीला गौरव वाटेल असे यश लाभो, कामगारांची निष्ठावंत सेना भारतभर निर्माण करण्याची शक्ती त्यांना लाभो आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राज्यसमाजवादाची प्रस्थापना करण्याचे महत्कार्य त्यांच्या हातून घडो अशी सदिच्छा त्यांच्या या पन्नासाच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने व्यक्त करतो.

हे केवळ शब्द नाहीत. ही अंतःकरणाला लागलेली तहान आहे. या देशातील गौरगरीब समाज विनाशाच्या खाईत ढकलला जात आहे. या लोकांच्या ताटात आज जीवनाऐवजी मरण वाढले जात आहे. सगळ्याच पडऱ्यांडी वाईटच असतात

पण नांदाळ्या पडऱ्याडृपडा काईट पडऱ्याडृ कागराव पवसता. इतर कागरावाहा पद्धतीने एकत्र येणारी माणसे निशुमयोगी ठरतात. ते त्यांचे एकत्र येणे म्हणजे देहांची गर्दी होणे असते. देहांमधील मनांना जेव्हा निष्ठांचे सूत्र लाभते आणि अशी निष्ठावंत माणसे एकत्र येतात तेव्हा भव्यभीत अन्याय स्वतःच स्वतःचे विसर्जन करून घेत असतो.

भारतीय शोषित वर्गापुढे अनेक समस्या आहेत याचे सर्वांत वाईट कारण हा शोषित वर्ग स्वतःच एक अवघड समस्या आहे हे आहे. आपल्या देशात शोषित माणसे आहेत. शोषित वर्ग नाही. ‘वर्ग’ हे माणसांचे मुसंघटित आणि स्वच्छ क्रांतीसूत्रात बांधलेले निष्ठावंत रूप असते. असे रूप ज्या समाजात माणसांना लाभत नाही त्या समाजात शोषित वर्ग ज्वाला म्हणता येईल असा वर्ग संभवत नसतो. अशा समाजात खेरे म्हणजे समाजही नसतो. असतात फक्त सामाजिक आणि वर्गीय नात्यांना पारखी असलेली माणसे. अशा वास्तवात शोषण असते पण शोषित वर्ग नसतो. अशा वास्तवात अन्याय असतो पण अन्यायग्रस्त समाज नसतो. एकेक माणूस अशा स्थितीत बळी जात असतो. कारण तो वर्ग होत नसतो. तो समाज होत नसतो. ‘वर्ग’ वा ‘समाज’ या संज्ञांचा अर्थच काही निश्चित आणि सर्वांना बांधणारी निष्ठा असा असतो.

प्रकृतितःच आपल्या माणसांमध्ये वर्ग होण्याची तशी तरतूदच नाही. या माणसांमध्ये पोटजाती, जाती, पंथ, धर्म, वेगवेगळ्या रूढी-परंपरा अशी विघटनाची इतकी तत्त्वे आहेत की या सर्व ज्वालांनी या माणसांमधील ‘वर्ग’ या संकल्पनेला जाळूनच टाकलेले आहे. या माणसांमधील समाज वा वर्ग होण्याचे दोरच इतिहासभर पार नष्ट केले गेले आहेत. आपली खेरी समस्या ही आहे. परस्परांपासून केवळच भावनिकच नाही तर वैचारिकदृष्ट्याही तुटलेल्या आणि त्यामुळे परस्परांमील विश्वासाचे दिवाळे निघालेल्या या विघटित माणसांमध्ये वर्गीय मानसशास्त्र निर्माण करण्याचे आव्हान हेच आपणा सर्वापुढचे अवघड आव्हान आहे.

जोवर या देशातील कामगार ‘जात’ आहे तोवर तो वर्ग म्हणून स्वतःच्या अस्तित्वाची प्रस्थापना करू शकत नाही. जोवर तो धर्म आहे तोवर तो स्वतःची वर्ग म्हणून अस्मिता प्रस्थापित करू शकत नाही आणि जाती, धर्म यांच्याशी संबंधित श्रद्धा आणि रीतिरिवाज यांना त्याच्या जीवनात स्थान आहे तोवर तो ‘कामगार’ या सामूहिक पदवीशी स्वतःचे नातेच प्रस्थापित करू शकत नाही आणि हे होत नाही तोवर त्याच्या शोषणाला अंत नाही.

या शोषणाचा अंत व्हावा, माणूस शोषणमुक्त व्हावा, तो दुःखमुक्त व्हावा यासाठी आपल्या देशात संपूर्ण परिवर्तनाची परंपरा इतिहासभर भांडत आहे

आणि तो कायम शोषित राहावा यासाठीही येथील स्थितीवादी यंत्रणा कार्य करीत आहेत. विजय या यंत्रणेचा होतो आहे. परिवर्तनाची यंत्रणा फारशी वशस्वी होत नाही. चावकिंनी, बुद्धाने, फुल्यांनी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी येथील सर्व शोषितांना, येथील सर्व अन्यायग्रस्तांना वर्ग करण्याचा, एकहृदय, एकचित करण्याचा सतत प्रयत्न केला. या महान प्रयत्नांमुळे वास्तव बदलू लागले आहे. माणसे वर्ग होण्याच्या प्रक्रियेचा भाग होत आहेत. माणसे त्या प्रमाणात क्रांतीशी नाते जोडीत आहे. जे.एस.पाटील यांचे कामगार चळवळीतील कार्य आणि त्या कायचा तपशील सर्वांना परिचित आहे. त्या तपशिलाची पुनरावृत्ती करण्याची गरज नाही. पण जे.एस.पाटील यांचे त्यांच्या पन्नासाऱ्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने अभीष्टचितन करायचे, त्यांना सदिच्छा द्यायच्या त्या यासाठी की त्यांनी आपली सर्व बुद्धिमत्ता, आपली सर्व शक्ती अत्यंत तळमळीने आणि प्रामाणिकपणे येथील माणसांच्या विखुरलेल्या बेटांना वर्ग करण्यासाठी जिवाचे रान केलेले आहे. करीत आहेत. हा फुल्यांचा आणि डॉ. आंबेडकरांचा परिवर्तनाचा गाडा पुढे नेण्यासाठी झटणारा एक निष्ठावंत आणि पारदर्शक नेता म्हणून जे.एस.पाटील यांनी स्वतःची सुंदर निर्मिती केलेली आहे. हे एका आदर्श नेतृत्वाचे प्रेरणादायी निर्माण आहे. पन्नासाऱ्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने जे.एस.पाटील नावाच्या प्रकाशपुत्राला त्यामुळे अंतःकरणापासून सदिच्छा देतो.

प्रमोदबाबूंचा चित्रोत्सव

खूप वर्षापूर्वीची ही गोष्ट आहे. प्रमोदबाबूंच्या चित्रांमधील रंग आणि रेषा माझ्यापुढे वेलहाळत येऊन बसल्या आणि त्यांनी मला प्रमोदबाबूंचा परिचय करून दिला. म्हणाल्या - हा माणूस आम्हाला आपले श्वास मानतो. याला दुसरे श्वास चालत नाहीत. मनस्वी आशयाच्या पावळांनी चालत आलेल्या त्यांच्या चित्रांमधील असंख्य मोहक, दाहक आकारांचे विश्व माझ्यापुढे मर्मबंधांचे तारांगण अंथरून म्हणाले - आम्ही या माणसाची जीवनशैली आहोत. त्यांच्या चित्रातील रेषा, रंग आणि आकार मला म्हणाले या माणसाला प्रेम हा शब्द माहीत नव्हता. तेव्हापासून तो आमच्या सर्जनशील प्रेमात पडला. यापूर्वी आणि आजपर्यंतही नवल हे घडत आले की खूपदा आम्ही त्याला शोधत फिरत होतो तर कधी तो आम्हाला असीम अवकाशाच्या जंगलात शोधत फिरत होता. हैराण होत होता. प्रमोदबाबू नावाच्या माणसाचा हा शोध एक विनम्र शोध होता. तो कालही संपला नाही. उद्याही

संपणार नाही आणि त्याचे वर्तमान तर या शोधाने सततच झाड लागावे तसे व्यस्त आहे. प्रमोदबाबूच्या आणि माझ्या संबंधाचे असे सुंदर रसायनशास्त्र आहे.

चित्र म्हणजे रेषांची भाषा. रंगांची रसना आणि अंगप्रत्यंगातून आशय फुलविणाऱ्या आकारांचा पिसारा! एखादी व्यक्ती 'विचित्र' वागते वा बोलते असे आपण म्हणतो. ताळमेळ सोडून बोलणे वा वागणे असा इथे विचित्र या शब्दाचा अर्थ आहे. म्हणून ताळमेळाच्या सुसंबद्ध बांधणीला चित्र म्हणायला हवे. कोणत्याही प्रकारच्या असभ्य, अनिष्ट आणि असत्य आविष्काराला आपण 'विचित्र' म्हणतो. म्हणून सभ्यता हे चित्र असते. इष्टता हे चित्र असते आणि सत्यतेचेच यथार्थ नाव 'चित्र' असते. कोणत्याही पातळीवरच्या विचित्रपणाला आपण विघातक मानतो. याचे कारण 'चित्र' हीच विधायक माणुसकी असते. 'चित्र' हा मराठी शब्द 'जीवनाचे सौंदर्य' या मराठी शब्दांचेच रंगरेषामय भाषांतर आहे असे म्हटले पाहिजे.

दुनियेत जन्माला येणारी प्रत्येक व्यक्ती मूलतः चित्रच असते. काही दांभिक यंत्रणा काही व्यक्तींना विचित्र करतात आणि जीवनाचा समतोल जखमी करून टाकतात. चित्रपणापासून ढळण्याची शिक्षा मानववंशाला मग नाना पद्धतींनी भोगावीच लागते. माणसे धार्मिक दंगली, जातीय दंगली करतात. स्त्रियांचा छळवाद मांडतात. हे सगळे 'चित्रपणाकडे' पाठ फिरविण्यामुळे घडते.

'चित्र' ही महानतम मानवी नैतिकताच असते. कारण रंगांना आणि रेषांना माणसांप्रमाणे जाती वा धर्म नसतात. चित्रांची दुनिया या सर्व विचित्रांच्या अतीत असलेली दुनिया असते. म्हणून माणसांमध्ये भिती निर्माण करते ते संगीत नव्हे, साहित्यही नव्हे आणि चित्रही नव्हे. त्यामुळेच खैरलांजी, धाकली वा भवरीदेवी घडते. तो चित्रपणा ठरत नाही. विचित्रपणा ठरतो. कारण भोवतीच्या घृणास्पद वास्तवातील काटेरी कुंपणे तोडणाऱ्या रंगरेषांच्या बंदिशीलाच चित्रत्व प्राप्त होते.

मूलतः दुनिया हीच रंगांच्या, रेषांच्या आणि आकारांच्या असीम अंतराळासारखी आहे. दुनियेत हे नसते तर माणसाच्या वेडेपणाला पर्यायच नसता. प्रमोदबाबूच्या चित्रातील रंग-रेषा आशयघन आकारांची जी दाहक मैफल मांडतात ती त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या संदर्भात पाहण्यासारखी आहे.

दिनांक २५ जून २००८ रोजी प्रमोदबाबूच्या चित्रप्रदर्शनीचे उद्घाटन झाले. या संग्रहातील चित्रे अमूर्त शैलीतील आहेत. अमूर्ताचा एक साधासरल अर्थ वस्तूचे असतेपण चितारण्याएवजी वस्तुमुळे निर्माण झालेली भाववृत्ती रंगरेषांमधून

बाधण्याचा प्रयास करण हा आहे. घटनाना, वस्तूना सामतता असत पण भाववृत्तीना सीमितता नसते. त्यांच्या पिसान्यातील पंखांना कोणती मर्यादाच नसते. पण अमूर्त दूरचे असो वा जबलचे असो, धुक्यात असो वा काळोखात असो, त्याचा मूळ आधार कुठले ना कुठले मूर्तच असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बोट जसे उजेढाच्या स्वप्नाचा निर्देश करते त्याप्रमाणे कुठल्याही पातळीवरचे अमूर्त कुठल्या ना कुठल्या मूर्तचा बोध करून देत असतेच. याचे एकच कारण असते की अमूर्तचि चित्रांगण जन्माला घालणारा चित्रकार जीवन जगणारा, भोवतीच्या द्वंद्वांनी फाटणारा, भोवतीच्या आगीने पेटणारा आणि अस्वस्थतेने धुमसणारा माणूसच असते. त्याच्या जगण्याचे निष्कर्षच त्याला चित्रातील आशयाचे निर्णय देतात. कलावंतांच्या संवेदनशीलतांना त्यांच्या भोगवट्यांची, समाजजीवनातील स्थानांची चरित्रे असतात. काही कलावंत आहे त्या समाजसंस्थेशी जुळते घेतात. आणि त्यांचे रंग त्या संस्थेभोवती गोडा घोळत राहतात. ज्यांचे जळते त्यातले काही कलावंत त्या समाजसंस्थेविरुद्ध बंड उभारतात. अशा कलावंतांचे रंग मग अमानुष समाजसंस्थेवर लाल, निळी, काळी, पांढरी, पिवळी, हिरवी अशा निरनिराळ्या रंगांची आग उधळत राहतात. त्यांची चित्रे विचित्रपणाला मग अशी जाळत राहतात. काही कलावंत तटस्थ असतात. त्यांच्या चित्रात ते सतत मेलेल्या रंगांचा वापर करीत राहतात.

चित्र म्हणजे विचित्रतेला विरोध! विचित्रतेला विरोध करणारे रंग जिवंत होतात. विचित्रतेला मिटवू पाहणाऱ्या रेषा सर्जनशील होतात आणि या रंगरेषांनी बांधलेले समतोलदर्शी आकार माणुसकीची कविता होतात. प्रमोदबाबू रामटेकेच्या चित्रांमध्ये मला ही कविता दिसलेली आहे. या चित्रांमधील अनेक आकार अस्वस्थ आहेत. ते आग घेऊन अंगावर धावतात. या चित्रांमधील अनेक आकार एकमेकांच्या जीवांवर उठलेले आहेत. काही आकार बळवळत आहेत तर काही आकार सळसळत आहेत. या चित्रातील आकार बांधणाऱ्या रेषांना त्यांची त्यांची लय आहे. या रेषा खूपदा माणसांसारख्या वागताना तर कधी कधी बाणांसारख्या पळताना दिसतात. प्रमोदबाबूंची या प्रदर्शनातील चित्रे मला रंगनिष्ठ वाटण्याएवजी रेषानिष्ठ वाटलेली आहेत. रेषा सरळ चालते तेव्हा ती गद्य असते. ती वाक्‌वळणे घेते तेव्हा ती नर्तकी होते. तिच्या मुखात लोकांनी आपल्याला काव्य म्हणावे ही इच्छा असते. मला हे दिसले की प्रमोदबाबूंच्या चित्रांमधील रंग आकारांचा पाठलाग करतात. कारण ही चित्रे आकारनिष्ठ आहेत. या आकारांमधून माणसांच्या स्वभावातील अळ्याही साकार होतात. एकमेकांना खाणारी तोडेही साकार होतात. हे आकार धुंदावून नाचणारे हातपायही होतात. हे सर्व आकार मला माणसांचेच प्रकार वाटतात. यातील

काही आकार द्रोही आहेत तर काही विद्रोही आहेत. रंग या आकारांच्या वृत्तींची फुलवण करतात. ही चित्रे पाहताना जाणवते की प्रमोदबाबू एक मनस्वी कलावंत आहे. तो थांबलेल्या काळाला वाहते करतो पण हे करताना खाणे-झोपणे विसरणारा हा कलावंत आपले सर्जन पाहण्यासाठी काळाला थांबवतो. हा कलावंत सुसाट वेगाने धावणाऱ्या जीवनाचा हात धरून चित्रे काढतो आहे. या काळाच्या प्रश्नांनी त्याच्या छातीत पेटवलेली आग तो आपल्या चित्रांच्या अवकाशात उधळून देतो आहे. आपण या कलावंताची तगमग, त्याची तडफड आणि त्याची असीम अस्वस्थता समजावून घेतली पाहिजे. त्याच्या चित्रातील अमूर्ताला ज्या एका विशुद्ध जीवनाच्या मूर्तीची तहान लागलेली आहे ते मूर्तीही आपल्या चित्रामधील रंगांना, रेषांना, आकारांना आणि या सर्वांच्याच सेंट्रिय मैफलीला लागलेली ही सांस्कृतिक तहान आपल्या मनांनाही लागावी हीच या चित्रांची सुंदर इच्छा आहे. या इच्छेला मी अंतःकरणपूर्वक दाद देतो.

प्रा. केशव मेश्राम : एक अष्टपैलू प्रतिभा

प्रा. केशव मेश्राम यांची अखिल भारतीय मराठी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून बिनविरोध निवड झाली त्याबदल प्रा. मेश्रामांचे हार्दिक अभिनंदन करतो आणि हा बिनविरोध सन्मान घडवून आणल्याबदल मराठी वाढमयीन संस्कृतीला मनापासून घन्यवाद देतो. अ.भा.मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा सन्मान मिळावा. तो मिळवावा लागू नये. निवडणूक ही मिळवण्याची प्रक्रिया आहे तर बिनविरोध निवड ही मिळण्याची प्रक्रिया आहे. साहित्याचे क्षेत्र म्हणजे राजकारणाचा आखाडा नव्हे. साहित्याचे क्षेत्र हे प्रजांचे आणि प्रतिभांचे मुक्तायन आहे. अर्हतमनस्क सर्जनाचा तो परमआदरणीय विहार आहे. या निस्पृह प्रजा-प्रतिभांचा ज्यांना सन्मान करायचा असेल त्यांनी निवडणूकप्रक्रिया तातडीने विसर्जित करण्याची गरज आहे.

प्रा. मेश्राम यांची निवड बिनविरोध होणे ही घटना निवडणूकप्रक्रियेला नकार देणारी, तिचे आपल्यापरीने विसर्जन करणारीच घटना आहे. प्रा.

मेश्रामांचे आणि मराठी वाङ्मयीन संस्कृतीचे विशेष अभिनंदन करायला हवे ते यासाठी! प्रा. मेश्रामांचे हे अभिनंदन मी दुसऱ्यांदा करतो आहे. त्यांचे अभिनंदन पहिल्यांदा मी पंचवीस आँगस्ट रोजीच केले आहे. त्यावेळी या अध्यक्षपदाच्यासाठी त्यांनी अर्जही केला नव्हता. या दिवशी ते घरी आले होते. दीड-दोन तास बैठक रंगली. त्यावेळी त्यांनी ‘निवडणूक लढवतो’ असे म्हटले. पाठिल्याचा तपशील सांगितला. मी म्हटले- ‘दोन हजार चार या वर्षाच्या हातून एक ऐतिहासिक सत्कर्म घडणार आहे. या वर्षाने तुम्हाला अध्यक्ष करायचा निर्णय घेतला आहे. त्यामुळे प्रथम मी या सुंदर वर्षाचे आभार मानतो. आणि तुमचे हार्दिक अभिनंदन करतो. एक लक्षात ठेवा मी आजवर वाया जाणारे अभिनंदन केले नाही. तेव्हा भाषण लिहायला सुरुवात करा.’ या संदर्भातले त्यांचे हे कदाचित पहिलेही अभिनंदन असेल.

प्रा.केशव मेश्राम हे मराठी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष होणे या घटनेला मौलिकतेचे अनेक संदर्भ आहेत. एक अत्यंत लक्षणीय संदर्भ हा आहे की ते महाराष्ट्रातील सूर्यकुलाचे प्रतिभावंत साहित्यिक आहेत. महाराष्ट्राचे सूर्यकूल म्हणजे परिवर्तनाचे ‘उजेडगामी’ कुलच होय. सामाजिक न्यायाची प्राणप्रतिष्ठा करण्यासाठी भोवतीच्या अंधारात फुलणारे शब्दांगण असे या शूरवीर वाङ्मयीन वर्गचारित्र्याचे स्वरूप आहे. महाराष्ट्राच्या आणि या देशाच्या सूर्यकुलातील एका महासूर्यने प्रा.मेश्रामांच्या हातात लेखणी दिली. तिथून एका विद्रोहाचा प्रवास सुरु झाला. या प्रतिभावंत प्रवासाचे नाव केशव मेश्राम हे आहे.

साहित्यिकांनी निर्मितीच्या मुखांनी बोलावे. अनेकांना ही अवघड भाषा जमतच नाही. केशव मेश्राम हे अत्यंत सुसंस्कृतपणे आपल्या निर्मितीच्या मुखानेच बोलले. हे बोलणेही कायम विनयशीलच होते. पण मी हे सांगितले पाहिजे की केशव मेश्रामांनी अत्यंत कसदार लेखन केले. त्याचे लेखन केवळच कसदार आहे असे नाही तर ते विपुलही आहे आणि मोठ्या लेखकाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य हे असते की तो जमिनीवरूनच चालत असतो आणि जमिनीचेच हुंकार तो शब्दबद्ध करीत असतो. केशव मेश्रामांनी महाराष्ट्राच्या जीवनजमिनीशी स्वतःला असे घटू बांधून घेतले की तो गाठ सुटली तर नाहीच पण ती अधिक पक्की होत गेली. ते आज दर्जेदार सुमारे पंचवीस ग्रंथांचे धनी आहेत. त्यात उत्खनन, जुगलबंदी असे सन्माननीय कवितासंग्रह आहेत. हकिकित व जटायू, पोखरण असे काढबीलेखन आहे. खरवड, पत्रावळ, मरणमाळा असे सहा कथासंग्रह आहेत. रुतलेली माणसे हा व्यक्तिचित्रांचा संग्रह आहे. समन्वय, शब्दांगण, प्रश्नशोध, अक्षरभाकिते असे समीक्षाग्रंथ आहेत. ‘विद्रोही कविते’सारखे अत्यंत मौलिक संपादन त्यांच्या नावावर आहे. छायाबन, गाळ आणि आभाळ तसेच ज्वालाकल्लोळ अशी ललितनिबंधांची

मेश्रामांच्या या वाड्यमयीन कर्तृत्वाला कोणत्याही सामाजिक आरक्षणाची गरज नाही. साहित्याच्या क्षेत्री वाड्यमयीन न्यायालाच प्रतिष्ठा प्राप्त घ्यावी. खूपदा असे होत नाही. धर्म जसा राजकारणात उन्मादी धुमाकूळ घालतो त्याप्रमाणे धर्म, राजकारण यासकट प्रबल सामाजिक यंत्रणाही वाड्यमयीन न्यायाचे दिवाळे काढीत असतात. यावेळी केशव मेश्रामांची वाड्यमयीन गुणवत्ताच भारी ठरली. तिने स्वतःच बाणेदारपणे इतर सगळी अवाड्यमयीन आरक्षणे नाकारली. वाड्यमयीन न्यायाला न्याय मिळाला याचा आनंद आहे. केशव मेश्राम यांच्या प्रतिभेदा गौरव करण्याचे हे कारण आहे.

कष्टांचे डोंगर उपसणारे खूप लोक आहेत. गरिबीत जळणारे पुज्कळ लोक आहेत. नाना प्रकारच्या अभावातून अवमानातून वाट काढणारे खूप आहेत. पण तेवढ्यामुळे या खूप जणांना अध्यक्ष नाही केले जात. अध्यक्ष निर्मितीच्या गुणवत्तेला केले जाते. केले जावे. यावेळी केशव मेश्रामांच्या वाड्यमयीन गुणवत्तेला अध्यक्ष केले गेले याचा आनंद वाटतो. हा पुरावा महाराष्ट्राच्या उमद्या वाड्यमयीन संस्कृतीचा आहे. हा मराठीचे वाड्यमयीन आरोग्य निकोप होत चालल्याचा ‘रिपोर्ट’ आहे असे मला वाटते.

महाराष्ट्राच्या वाड्यमयीन आणि सांस्कृतिक भूगोलाचे अत्यंत प्रगल्भ आकलन मेश्रामांजवळ आहे. जवळजवळ आयुष्यभरच मराठी साहित्याचे पदवी आणि पदव्युत्तर स्तरापर्यंतचे अध्यापन केल्यामुळे साहित्याच्या गर्दीतील बन्यावाईट घडामोडी आणि बारकावे त्यांना चांगले माहीत आहेत. शिवाय साहित्यिक या नात्यानेही कराव्या लागलेल्या अध्ययनाचा आणि चितनाचा त्यांचा वकूब मोठा आहे. विद्यापीठीय पातळीवरील बौद्धिक क्षेत्रात दीर्घ काळ वावरल्यामुळे व्यक्तिमत्त्वाला एक शिस्त लाभलेली आहे. लक्षात घ्यावी अशी वाड्यमयीन प्रगल्भता आणि सामाजिक प्रश्नांसंबंधीची परिपक्वता त्यांच्या व्यक्तित्वात एकवटलेली आहे. त्यांच्या सदुसष्ट वर्षांच्या अनुभवसमृद्ध आयुष्याने साहित्याच्या पटावरील किमान चार-पाच पिढ्या तरी जवळून पाहिलेल्या आहेत. प्रभावी वकृत्वाचे धनी असलेले प्रा. मेश्राम बौद्धिक कथखाऊपणापासून कायमच दूर राहिलेले आहेत. त्यामुळे नव्या लेखकांच्या आणि कवींच्या मोठ्या पिढीला त्यांनी वाड्यमयातील अनिष्टांचे खाचखळगे आणि इष्टांचे उपकारकत्व समजावून सांगितले. विद्यमान मराठी साहित्याचे परखड पुनर्मूल्यन करणारे आणि आजउद्याच्या गुंतागुंतीच्या काळातील साहित्याच्या अभिवृद्धीच्या संभावना दिग्दर्शित करणारे एक मौलिक भाषण ऐकण्याची सुसंधी त्यांच्या निवडीने महाराष्ट्राला लाभलेली आहे. केशव मेश्रामांचे याच कारणांसाठी मी अभिनंदन करतो.

४५

लोकमत, नागपूर, २६ सप्टेंबर, २००४

भुजंग मेश्राम : धुळीतल्या उजेडाचा उलगुलान

ज्यांनी खूप जगायला आणि खूप लिहायला हवे होते ते भुजंग मेश्राम २७ ऑगस्ट २००७ रोजी गेले. उणेपुरे ४९ वर्षांचे आयुष्य या धगधगत्या प्रतिभावंताला लाभले. हे वय अधिकाधिक दलदार जगण्याचा महोत्सव मांडण्याचे वय आहे. हे मृत्यूचे वय नव्हे. जीवनाचे, त्यातील चळवळीचे आणि साहित्याचे आकलन अधिकाधिक परिपक्व होण्याचे हे वय असते. यापुढल्या काळात पुढल्या उलगुलानच्या मर्मबंधातल्या ठेवी उकलून ठेवण्याचे कार्य त्यांच्या तेजस्वी प्रतिभेला करायचे होते. धम्मोपासक असलेल्या या चितनमयी प्रतिभेला बुद्धाच्या मनाने दुनियेचे विशुद्ध मर्म सांगायचे होते. हे शक्यतांचे सुंदर स्वप्न आता थांबले.

आत्माराम कर्नीराम राठोड, किशोर शांताबाई काळे, भुजंग मेश्राम ही आंबेडकरी चळवळीने केलेली वाह्यमयीन नक्षत्रनिर्मिती आहे. हे आंबेडकरी चळवळीचे झागमगते विस्तारलेले क्षितिज होय. या क्षितिजामधील एकेक तेजःपुंज प्रतिभा अशी

करणारे आहे. आपल्याच जमिनीत उगवलेली ही विद्युत फुलांची झाडे कोसळताना पाहून आंबेडकरी चळवळीचे मातृहृदय दुःखाने व्याकूल होणे अपरिहार्यच आहे. तुफानातला एकेक दिवा असा मध्येच विझून जाणे हे डॉ. आंबेडकरांच्या उजेडाच्या स्वप्नाला परवडण्यासारखे नाही.

या संदर्भात हे आवर्जून सांगायला हवे की अशा प्रतिभावंताना जितके समाजाने जपायला हवे त्याहून अधिकच स्वतः प्रतिभावंतानीही स्वतःला जपायला हवे. भुजंग मेश्राम एक सर्वनशील धम्ममानव होते. काव्यनिर्मिती ही त्यांची सुंदर जीवनशैली होती. अनंत अडचणीचे रणांगण तुडवून त्यांचे श्वास मुंबईत दाखल झाले. कवयित्री संघजा धम्मकन्याच आहे. कवितेच्या धम्माने आणि धम्माच्या कवितेने त्यांना एकत्र गुंफले. 'नागपुत्रांच्या कविता'मध्ये भुजंग मेश्रामांनी विदिशा आणि अश्वघोष या आपल्या मुलांची नावे गुंफून ठेवली आहेत. भुजंग मेश्रामांचे आयुष्य असे 'धम्म सरण' झाले होते. याचेही कारण हे आहे की त्यांनीच उलगुलानच्या मनोगतात महटल्याप्रमाणे त्यांची वैचारिक आणि भावनिक अशी सर्व जडणच आंबेडकरी चळवळीत झाली होती.

नांदेड जिल्हाच्या किनवट तालुक्यातील तुळशी-मलकागुडा या अरण्यवस्तीत जन्मलेला एक मुलगा केवळ आपल्या निखान्यासारख्या शब्दांच्या बळावर स्वतःच्या नावाला एक देदीप्यमान अर्थ प्राप्त करून देतो, हा पुरावा प्रतिभेद्या विजयाचा आहे. प्रतिभेद्या विजानी असे झळाळता आले नसते तर भुजंग नावाचा एक माणूस 'कोट्यवधी जगतात जिवाणू जगती अन् मरती, जशी की गवताची पाती'. या ओळीमधील एक गवताचे पाते झाला असता आणि कुणाच्याही लक्षात यायच्या आधीच आपल्या जन्मगावाच्या अरण्यात संपून गेला असता. पण आज भुजंग मेश्राम नसले तरी त्यांची कविता आहे. २७ ऑगस्टनंतर भुजंग मेश्राम त्यांच्या कवितेतून जगणार आहेत. मरणावर मात करण्याची ही ताकद त्यांच्या प्रतिभेने त्यांना दिली होती.

धुळीतल्या उजेडाचा आवाज ज्वलंत शब्दांमधून प्रकाशित करणारा हा कवी शब्दातूनही पेटतच होता आणि शब्दांशिवायही पेटतच होता. किनवटच्या जंगलापासून मुंबईच्या सिमेंट कॉकिंटच्या जंगलापर्यंतचा सगळा माळच या कवीच्या डोक्यावर जळत होता. त्यामुळेच तो पेटत्या रस्त्यांपाशी आपले काळीज मोकळे करीत होता. एक अंतर्बाह्य बोधिवृक्ष साकार करीत होता. "फक्त जगत राहिलो वादळी आयुष्याचं गणित आणि फुलवत राहिलेलो अरण्यबेटाचं क्षितिज." असे या कवीच्या वाटचाला आलेले जीवन होते. हे

अरण्यबेटाचे क्षितिज त्याला उदंड ताकीने फुलवता आले. कारण त्याच्या डोळाभर निळे निळे आभाळ होते. त्याच्या बाढ्याला आलेल्या अरण्यबेटाच्या पाठीवरचे ओङ्गे पाहून कवीला गप्प राहता येणे शक्यच नव्हते. म्हणून कवी तळपत राहिला. अरण्यात बाढणारा असंतोष स्वतःच्या काळजावर ओतीत राहिला आणि उधाणलेल्या लाटांचे नाग आपल्या शब्दांच्या हातात देत राहिला. हाडावर हाड घासले तरी ठिणग्यांची बाग का फुलत नाही, या प्रश्नाने घायाळ झालेल्या या कवीला ‘पेटलेली झाड वारूळं पेरीत जातात’ हे माहीत होते. म्हणून तो स्वप्नांची अभ्यारण्ये फुलवताना आग उधळीत होता.

भुजंग मेश्रामांच्या जन्मसंदर्भानीच एक अखंड जळत राहणारे अरण्य त्यांच्या काळजाला बांधले होते. अंधारात जळणाऱ्या बहिष्कृत भारताची आणखी एक यातनागाथा भुजंग मेश्रामांनी मराठी कवितेत उभी केली. उलगुलानमधील या यातनांचा तपशील आरपार अस्वस्थ करणारा आहे. या मुकाट जळणाऱ्या यातनांसाठी कवीने मुक्तीचे गाणे गायलेले आहे. शोषणाच्या थंडीने कुडकुडणाऱ्या लोकांसाठी कवितेत एक धगधगती शेकोटी पेटवून ठेवली आहे. ही आणखी एका हजारो वर्षांच्या घटट अंधारात अमीचे वादळ सुरु करण्याचीच प्रक्रिया आहे.

मोठ्या प्रभावी शब्दांमधून कवीने हे सांगितले आहे की, ‘गावबांधणी म्हणजे एवढं शिकाचं हाये. यवस्थेच्या छाताडावर या आग्यामोहळावानी बसाचं हाये.’ नवी अस्मितेची चळवळ जन्माला येत असताना ‘टोगळ्यात मुंडी घालून बसू नोका’ असे कळकळीचे आवाहन कवीने जीवारण्याला केले आहे. लोकशाहीच्या समुद्रात दीपस्तंभ शोधताना भेटणाऱ्यात द्रोणाचार्यापासून आपले अंगठे शाबूत असू द्या, असा सावधगिरीचा इशाराही आज उद्याच्या सर्वच एकलव्यांना कवीने दिलेला आहे.

हा जीवाचा सर्व आटापिटा कवी का करतो आहे? तर निसर्गातील साच्या अस्वस्थ पाखरांना एक सुसंस्कृत स्वस्थता लाभावी आणि माणूसपणाचे सर्व सौंदर्य लाभावे यासाठी कवी असा स्वतःचा जीव जाळतो आहे.

‘उद्याच्या एकात्म गणसमाजासाठी
मी करतोय अंधाराशी शब्द्यासोबत
मी, माझी कविता, तुम्ही, तुमची संवेदना
होऊन जाऊ द्या उत्खनन नि रणकंदन

समुद्राचा हा अवाग खाला
आणि डोळ्यांना नसलेले क्षितिजबंधन.”

हे कवीचे स्वप्न आहे. वर्ग, जातीहीनता आणि समुद्रासारखी अथांग माणुसकी हेच स्वप्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेत गुंफून ठेवले. हे स्वप्नच बुद्धाचेही आहे. ‘एकात्म’ गणसमाज आणि ‘सब्बे सत्ता सुखी होन्तु’ हे दोन उजेड एकाच सूर्याचे आहेत. हे लक्षात घेतल्यावर ‘ग्रैंडफादर, बुद्धाशी तुमची ओळख आहे की नाही?’ या कवीने विचारलेल्या प्रश्नांचा आशय आपल्या लक्षात येतो. आपल्या दुःखाचे वर्गमूळ अनिणीत राहायचे नसेल तर बुद्धाच्या शिकवणी वर्गात बसूनच आपल्याला प्रबुद्ध व्हावे लागेल. पण यासाठी सर्व अस्वस्थ पाखरांचे एकीकरण आवश्यक आहे. म्हणूनच कवीने कळवळून म्हटले आहे -

“सरका कोलितासारखे सरका,
थंडी पडली, शेकोट्या पकडा
फुका जाळ!
येवढ्यात पेटल बघा
शेकोटीची आग.”

एका कोलिताची आग निजू शकते. विजू शकते. शोषणसत्ता तिला सहज पचवू शकते. प्रतिगामी सत्तांच्या घरी पाणी भरणाऱ्या तथाकथित कोलितांचा इतिहास आपल्याला माहीत आहे. पण ८०-८५ कोटी कोलिते एकत्र आली तर? तर शोषणाचे संपूर्ण आभाळच जळून जाईल एवढी आग निर्माण होईल. हेच व्हायला हवे. कारण त्याशिवाय ‘समद्या आभाडाले’ आग लावता येत नाही. या शोषणसत्तेच्या आणि सांस्कृतिकीकरणाच्या संपूर्णच आभाडाला कवीने विरोध केला. हे आभाळ आणि अंधार या गोष्टी कवीने दोन वेगळ्या गोष्टी मानल्याच नाहीत. इथे शेकोटीची, जवळजवळ सरकणाऱ्या कोलितांची आणि भडकणाऱ्या आगीची प्रतिमा मोठी ज्वलंत आहे. या सर्वच प्रतिमांमध्ये काव्यसौदर्यही आहे आणि जीवनसौदर्यही आहे.

आणखी एक : भुजंग म्हणजे नाग, बुद्ध, बाबासाहेब ही नागवंशाचीच अजोड बौद्धिक उद्डाणे होती. ‘भुजंग’ या नावात नागवंशाचा, बुद्धक्रांतीचे सैनिक होण्याचा आदिबंध आहे आणि ‘भू’ म्हणजे मातृभू आणि ‘जंग’ म्हणजे युद्ध! याप्रकारे मातृभूच्या अप्रतिम निर्माणासाठी चाललेल्या युद्धाचाही आदिबंध भुजंग या नावात आहे. या भुजंग मेश्वरामांनी जे थोडे लिहिले ते अत्यंत तेजस्वी आहेच, पण पुढल्या प्रगल्भ वयात ते अधिकच तेजस्वी

आणि समृद्ध निर्मिती करू शकले असते. यापुढल्या काळात ते उत्तरआधुनिकतावादी, मूल्यतुच्छतावादी आणि मूल्यभृष्ट कर्वाच्या महानगरीय प्रभावातून मुक्त होऊ शकले असते. आपल्या जीवनप्रयोजनाचा विजय घोषित करणारी त्यांची स्वतःची काव्यशैली या कवीला हाका मारीत होती. जीवनाचे आणखी बदलते संदर्भ या कवीला हाका मारीत होते. भुजंग मेश्राम या समर्थ प्रतिभेला या नव्या ज्वालांचा आणि केवळ त्याच्याच 'भुजंग व्यक्तिमत्त्वाच्या' स्वतंत्र मुद्रा असलेल्या निखान्यांचा उत्सव मांडता आला असता. पण -

भुजंग मेश्रामांच्या मृत्यूने हा पुढचा महोत्सव धांबवला. म्हणून त्यांना अकाली घेऊन जाणाऱ्या मृत्यूला मी भयंकर गुन्हेगार म्हणून आरोपीच्या पिजन्यात उभे करतो.

स्वागतम् धम्मवीरांनो, सुस्वागतम्...!

लक्ष्मण माने, एकनाथराव आन्हाड, सुषमा अंधारे, भाऊ मदनकर यांनी आणि त्यांच्या शेकडो सहकाऱ्यांनी २ ऑक्टोबर २००६ रोजी नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर लक्षावधी बौद्ध उपासकांच्या आणि हजारो बौद्ध भिक्खुंच्या साक्षीने धम्मदीक्षा घेतली. या सर्वच बांधवांना नवे जन्म आणि नवे जीवन देणारा दीक्षाभूमीवरील हा सोहळा मोठा अनुपम होता. मी या सर्वच धम्मवीरांचे माझे बाहु आभाळभर उभारून स्वागत करतो आणि हे स्वागत मी कोट्यवधी धम्मबांधवांच्या वर्तीने करतो आणि भरून आलेल्या उराने म्हणतो स्वागतम् धम्मवीरांनो सुस्वागतम्!

क्रांती कशी असते? क्रांती बुद्धासारखी असते. क्रांती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारखी असते. क्रांतीला मन असते आणि ते बुद्धाच्या आणि डॉ. आंबेडकरांच्या मनासारखे असते. क्रांतीला कवीचे काळीज असते आणि मनुष्यतेच्या परमसौदर्याचे महास्वप्न तिच्या नजरेत असते. क्रांती

बुद्धाच्या आणि बाबासाहेबांच्या आयुष्यांना लागलेल्या तहान-भुकेसारखी असते.

क्रांती १९५६च्या दीक्षासोहळ्यासारखी असते. क्रांती दीक्षाभूमीवर चालत गेलेल्या लक्ष्मण मानेच्या, एकनाथराव आव्हाडांच्या, सुषमा अंधारेच्या, भाऊ मदनकरांच्या आणि त्यांच्या सर्वच सहकाऱ्यांच्या पावलांसारखी असते. क्रांती कशी असते? लक्ष्मण मानेना जन्म देणाऱ्या त्यांच्या मायसारखी असते. एकनाथराव आव्हाडांना जन्म देणाऱ्या त्यांच्या मायसारखी असते. सुषमाला जन्म देणाऱ्या तिच्या मायसारखी असते. भाऊ मदनकरांना जन्म देणाऱ्या त्यांच्या मायसारखी असते.

मी २ ऑक्टोबर २००६ रोजी क्रांती पाहिली. दीक्षामंच दररोज सूर्य घेऊन येणाऱ्या पूर्वदिशेला पाहत होता. दीक्षामंचाच्या डाव्या हाताला मी कोणाचेही लक्ष आपल्याकडे जाणार नाही या पद्धतीने बसून एका क्रांतीचा सूर्य उगवताना अनुभवत होतो. मैदानाला आलेली धम्मबांधवांची भरती अपूर्वच होती. पंचशीलाच्या झेंड्यांचा सागर हेलावत होता. धम्मबांधवांचा अफाट सागर लक्ष्मण माने, एकनाथराव आव्हाड, सुषमा अंधारे, भाऊ मदनकर यांच्या नावाचा गगनभेदी उच्चार करून “...आगे बढो, हम तुम्हारे साथ है” च्या सामूहिक धोषणा देत होता. दीक्षाभूमीवर एक क्रांतीची कविता जन्माला येत होती. यावेळी दीक्षाभूमी क्रांतीच्या महाकाव्यासारखीच दिसत होती. दीक्षाभूमी यावेळी कृतार्थतेने बोधिवृक्षाला येणारी नवी पालवी पाहत होती. दीक्षाभूमीला यावेळी आपण बुद्ध झालो असे वाटत होते. सर्व जगाने आपल्याला आंबेडकर महणावे असे यावेळी दीक्षाभूमीला वाटत होते.

२ ऑक्टोबर रोजी झालेला धम्मस्वीकार हा प्रातिनिधिक स्वरूपाचा होता. या सर्वच प्रतिनिधींचे मोठे समूह १६ डिसेंबरला रेसकोर्स मैदानावर दीक्षा घेत आहेत. पण या प्रातिनिधिक दीक्षासोहळ्यामध्येही मोठीच विविधता होती. या प्रतिनिधीमध्ये पूर्वाश्रमीच्या भटक्या-विमुक्तांमधील माणसे होती. चर्मकार बांधव होते. मातंग बांधव होते. ओबीसी बांधव होते. पूर्वाश्रमीचे ब्राह्मण बंधू-भगिनी होते. मुस्लिम बांधव होते. मागल्या पन्नास वर्षांच्या काळातील डॉ. आंबेडकरांच्या चलवळीची ही सर्वश्रेष्ठ उपलब्धी होती. हा बहिष्कृतांचा भारत बौद्धमय होण्यासाठी दीक्षाभूमीवर प्रारंभ करीत होता.

१९५६ पासून आजवर धम्मस्वीकार करीत आहेत ते सर्व लोकसमूह मुळात बौद्धच होते. बुद्धाच्या धम्माची दीक्षा पहिल्यांदा ब्राह्मण बांधवांनी घेतली. पुढे अनेक ब्राह्मण बांधव बौद्ध झाले. मधल्या काळात बंद पडलेली प्रक्रिया आता पुन्हा सुरु झाली आहे. संपूर्ण भारतालाच आपल्या बोधिकुशीत घेणारी

हा वाचाकान्नाचा युडलेपा काळजारा नारामान हाइल अशा चिन्ह दिसत आहत.

२००६ हे धम्मदीक्षेचे सुवर्णमहोत्सवी वर्ष! २ ऑक्टोबरमधी आठ-दहा दिवस दीक्षाभूमी सतत कार्यक्रमांनी आणि लोकांनी गजबजली होतीच. पण २ ऑक्टोबरला सकाळी ९ वाजता दीक्षाभूमीवर झालेला दीक्षासमारंभ हा या वर्षी झालेल्या सर्वच कार्यक्रमांचा अधिनायक समारंभ होता असेच महटले पाहिजे. हा समारंभ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मक्रांतीच्या विजयाचा समारंभ होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९५६ साली ऐतिहासिक धम्मक्रांती केली. देशातील उजेडाला एक दिशा मिळाली. परिवर्तनाला नवे गतिशास्त्र मिळाले. या महासमारंभानंतर दीक्षाभूमीने अनेक कार्यक्रम मागल्या पन्नास वर्षात पाहिले. पण समाजक्रांतीच्या आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने २ ऑक्टोबरचा धम्मदीक्षेचा सोहळा बाबासाहेबांच्या महाधम्मक्रांतीनंतरचा दुसरा महत्त्वाचा सोहळा होता हे मान्यच करायला हवे.

हा दीक्षासोहळा प्रातिनिधिक स्वरूपाचा असल्य तरी सांस्कृतिकदृष्ट्या त्याचे मूल्य फार मोठे आहे. मागल्या पन्नास वर्षांमध्यला आपला प्रगल्भपणा घेऊन बौद्धवांधव या सर्व धम्मवीरांचे स्वागत करण्यासाठी लाखोंच्या संख्येने दीक्षाभूमीवर उफाळून आले होते. धम्मक्रांतीच्या सुवर्णमहोत्सवाची सर्वश्रेष्ठ उपलब्धी आपल्या डोऱ्यांनी पाहत होते.

या ऐतिहासिक दीक्षासोहळ्यात या धम्मवीरांचे स्वागत करायला रा.सू.गवई मात्र दीक्षामंचावर आले नाहीत. ते स्मारक समितीचे अध्यक्ष! डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रांच्या खंडाच्या प्रकाशनसोहळ्यात ते होते. तो कार्यक्रम महत्त्वाचा होताच पण लक्ष्यण माने, एकनाथराव आव्हाड या सर्वच धम्मवीरांचे स्वागत करणारांमध्ये तेही थोडा वेळ घेऊन गेले असते तर बरे झाले असते असे सर्वानाच वाटले. संध्याकाळच्या कार्यक्रमात लक्ष्यण मानेसंबंधी रा.सू.गवई दोन-तीन वाक्ये बोलले. इतरांनी तर या ऐतिहासिक दीक्षेची वाक्यानेही दखल घेतली नाही. मला वाटते या ऐतिहासिक दीक्षासोहळ्याची प्राथम्याने दखल आपल्या नेतृत्वाने घ्यायला हवी होती. या घटनेला सर्वांनीच अग्रक्रम घ्यायला हवा होता.

ही घटना धम्माचे क्षितिज विस्तारणारी आणि दीक्षाभूमीच्या काळजाचा परिघ मोठा करणारी घटना होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचा हा सर्वश्रेष्ठ विजयोत्सव होता. सर्वांना हृदयाशी कवटाळणे हाच तर बाबासाहेबांच्या चळवळीचा उद्देश होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीला फुटणारे हे धुमारे पाहून, आलेली ही भरती पाहून धम्माच्या खन्या अनुयायाचे हृदय

भरभरूनच यायला हवे होते आणि लाखो हृदयांचा निळा सागरही या घटनेने यावेळी गदगदून आला होता. भदंत सुरेई ससाई त्रिसरण, पंचशील म्हणत होते. बावीस प्रतिज्ञा देत होते आणि दीक्षाभूमीचा आसमंत ‘धर्म सरण’ होत होता.

लक्ष्मण माने, एकनाथराव आव्हाड, सुषमा अंधारे, भाऊ मदनकर यांच्यासह धर्मदीक्षा घेणाऱ्या सर्वच धर्मवीरांचे मी गौरवाने, मनःपूर्वक स्वागत करतो. धर्मभगिनीनो आणि बंधूनो २ ऑक्टोबरला तुम्ही ‘बौद्ध’ झालात. यावेळी तुमच्या जातीच्या चिता पेटल्या. तुम्ही संविधानसंस्कृतीचे सन्माननीय सदस्य झालात. मला कोणतीही जात नाही. माझा आता कोणता धर्म नाही. मी बुद्धिवाद झालो आहे. मी संपूर्ण समता झालो आहे. मी आता आदि, अंती बौद्ध झालो आहे. डॉ. आंबेडकरांनी अंथरलेल्या वाटेवरून मी निर्धाराने चालत राहीन. त्यांनी उघडून दिलेल्या दिशेनेच झेपावत राहीन. या देशाच्या प्रबोधनाला, परिवर्तनाला, संविधानाला आणि धर्माला अभिप्रेत असलेला आदर्श माणूस मी झालो आहे. कारण मी बौद्ध झालो आहे. इतरांनाही मी माझ्या करुणेच्या बळावर आदर्श माणूस करण्यासाठी झटेन अशा ध्येयाने आपण जगा. तुम्ही माझ्या धर्मभगिनी, तुम्ही माझे धर्मबांधव! आपण आता एककुटुंब झालो. खूप गौव वाटतो धर्मवीरांनो तुमचा! म्हणून अंतःकरणापासून म्हणतो स्वागत् धर्मवीरांनो, सुस्वागतम्!

५०५

.....
सप्राट, ११ ऑक्टोबर २००६

बौद्ध करीत आहेत स्वागत बौद्धांचे...!

२ ऑक्टोबर २००६ रोजी दीक्षाभूमीने एक ऐतिहासिक घटना पाहिली. त्याआधी १९५६ साली घरातील देव आणि मनातील जाती-पोटजाती नदीत शिरवून लाखो लोक बौद्ध झाले होते. त्यानंतर ही बौद्ध होण्याची प्रक्रिया आजवर सुरुच आहे. १९५६ साली तर याच प्रक्रियेला वादळी स्वरूप प्राप्त झाले आहे. २ ऑक्टोबर रोजी दीक्षाभूमीने एका विराटाचा संक्षेप आपल्या गदगदून आलेल्या हृदयाशी कवटाळलेला आहे.

लक्ष्मण माने, एकनाथराव आव्हाड, सुषमा अंधारे, भाऊ मदनकर, दिलीप देवकुले इत्यादी नेत्यांनी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी या दिवशी धम्माचा स्वीकार केला. ही सर्वच माणसे आता बौद्ध झालेली आहेत. दीक्षाभूमीला यावेळी कृतार्थ वाटले असेल. शेवटी दीक्षाभूमीचा जन्म कशासाठी आहे? जातीचा आणि पोटजातीचा असा सर्व सामाजिक विषमतेचा कचरा जाळण्यासाठी दीक्षाभूमीचा जन्म आहे. रंजल्या-गांजल्यांना पोटाशी

घरून त्यांना जीवनाच्या आर्थिक आणि सांस्कृतिक मध्यधारेत सुप्रतिष्ठित करण्यासाठी दीक्षाभूमीचा जन्म आहे. जातीच्या पावलांनी माणूस दीक्षाभूमीवर जातो आणि बौद्धाच्या पावलांनी समाजात परततो. अंधश्रद्धांची ओङ्गी फेकून आलेल्या माणसांनाच दीक्षाभूमी आपल्या कुशीत घेते. तुष्णा, अहंकार यांना दीक्षाभूमी आपल्या काळजात प्रवेशाच देत नाही. छोट्या-मोठ्या कोणत्याही भ्रष्टाचारासाठी दीक्षाभूमी कधी आपले दार उघडत नाही. दीक्षाभूमीवरून परतणारा माणूस सज्जन होऊन, चांगला होऊनच परततो. भ्रष्टाचारी आयुष्यांना निष्पाचारी करण्याचा वसा हाच दीक्षाभूमीने पत्करलेला महत्तम वसा आहे. इथे आलेली लाचारी स्वाभिमान होऊनच परतते. इथे आलेली अगतिकता सैनिक होऊनच परतते. इथे येणारा जुना जन्म या भूमीवर जळून जातो आणि एक सांस्कृतिक नवा जन्म इथून जीवनात परततो. सूर्याचा हात घरून चालणारांना अंधार कधी दिसूच शकत नाही त्याप्रमाणे दीक्षाभूमीच्या करुणामयी मांडवाखालून गेलेल्यासाठी जात, विषमता ही वस्तुस्थितीच पार निष्प्राण झालेली असते. २ ऑकटोबरला दीक्षाभूमीवर हे नवल घडले. लाखो लोकांच्या साक्षीने इथे एका ज्वलंत क्रांतीची रूपरेषा जन्माला आली.

दीक्षाभूमीवर दीक्षा घेतली आणि लक्ष्मण माने, सुषमा अंधारे, एकनाथराव आव्हाड, दिलीप देवकुले, भाऊ मदनकर यांच्या आणि त्यांच्या सर्व महकान्यांच्या जाती मेल्या. जळाल्यात त्यांच्या आधीच्या जाती. आता वरील सर्व लोक बौद्ध झाले. आधी जातीविहीन झालेला लक्षावधींचा भीमसागर या नव्या जातीविहीनांचे स्वागत करीत होता. ‘हम तुम्हारे साथ है’ म्हणत होता. इथे जाती, जातीचे स्वागत करीत नव्हत्या. इथे बौद्ध माणसेच बौद्धांचे स्वागत करीत होती. जातीचे स्वागत जाती करीतच नसतात. जाती फक्त परस्परांचा द्वेषच करीत असतात. जात ही श्रेणी आहे आणि ती इतर जातीच्या संघर्षातच उभी असते. म्हणून मनात जात घेऊन चालणारी माणसे परस्परांचे स्वागत करीत नसतात. बौद्धत्वात श्रेणी नाहीत. म्हणून बौद्ध माणसे बौद्धांचे स्वागत करतात. कारण बौद्ध हेच बौद्धांचे एकच एक वर्गीकरण आहे. या एकुलत्या एका वर्गीकरणाशिवाय इतर कोणतेही वर्गीकरण बौद्धांचे संभवत नाही. बौद्धत्व हे एकत्र आहे. बौद्धत्व हा एकजिनसीपणा आहे. बौद्धत्वाचे प्रकार नसतात. बौद्धत्व हाच बौद्धांचा एकमेव प्रकार आहे. प्रकारांकित वस्तुस्थिती बौद्धत्व नाही ठरू शकत!

दीक्षाभूमीवर बौद्धांनी बौद्धांचे स्वागत केले. लक्ष्मण माने, सुषमा अंधारे, एकनाथराव आव्हाड, दिलीप देवकुले आणि भाऊ मदनकर अशा प्रमुखांचे डिक्टिकाणी स्वागत होत आहे. हे स्वागत बौद्ध करीत आहेत. त्यामुळे

स्वागत करणारानाही जाग उघाव स्वागत होता जाह त्पानाहा बाढू हाण्याचूपाच्या आपल्या जातीचा यापुढे चुकूनही उल्लेख करू नये. ज्यांना जातीनी जाळलेले असते तेच जाती जाळत असतात आणि जाती जाळण्यासाठी त्यांना बौद्ध व्हावे लागते. जाती जाळणे म्हणजे अवमान करणाऱ्या जहराचे पुरावे जाळणे! जातीनी आपणाला अपमान दिले. अभिमान बाळगावा असे जातीनी आपणाला काय दिले? आपल्या जातीचा उच्चार गौरवाने करावा ओ आपणाला आपल्या जातीने काय दिले? तेव्हा याही कारणासाठी आपण कोणीही इतःपर आपल्या पूर्वाश्रिमीच्या जातीचा उल्लेख कुठेही करू नये. मनातल्या मनातही करू नये. आपल्यापैकी कोणालाही आपल्या जातीचे विस्मरणच होईल. चुकूनही स्मरण होणार नाही असेच आपले वागणे-बोलणे असले पाहिजे. कारण एकच आहे. आपण बौद्ध आहोत. बौद्ध झालो आहोत.

नव्याने धम्म घेतलेल्या या सर्वच बांधवांचे ठिकठिकाणी स्वागत होत आहे. सत्कार होत आहेत. ही स्वागत करणारांच्या बाजूने अत्यंत प्रगल्भ अशीच गोष्ट आहे. स्वागताचा मुद्दा सुरु आहे म्हणून आठवले. या नव्या धम्मबांधवांचे स्वागत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समाज करतो आहे. दीक्षाभूमीवर भीमाईच्या लेकरांनीच नव्याने बौद्ध झालेल्यांचे उत्साहाने स्वागत केले. पण स्मारक समितीच्या नेतृत्वाने २ ऑकटोबरच्या सायंकाळच्या कार्यक्रमात लक्षण माने, एकनाथराव आव्हाड, सुषमा अंधारे, दिलीप देवकुले, भाऊ मदनकर या सर्वांनाच विचारमंचावर सन्मानाने बोलवायला पाहिजे होते आणि त्यांना बोलू द्यायला पाहिजे होते. लोकांना त्यांचा परिचय करून द्यायला हवा होता. त्यांचे पुष्पहार घालून जल्लोषात स्वागत व्हायला हवे होते.

सकाळच्या वेळी दीक्षा घेताना लाखो धम्मबांधव पाहून, आपण या विराट धम्मकुटुंबाचे भाग होत आहोत या जाणिवेने सुषमाला रदू आले. लक्षण माने, एकनाथराव या सर्वांच्याही गळ्यात ढग दाटले होते. असे प्रसंग भावनेला हात घालणारेच प्रसंग असतात. ही आसवे आनंदाची असतात. ही आसवे गौरवाची असतात. १४ ऑकटोबरला १९५६ साली आपल्या क्रांतिनायकाचाही गळा गदगदला होताच की नाही? असो. संघ्याकाळच्या २ ऑकटोबरच्या कार्यक्रमात मी वर म्हटले तसे स्वागत या नव्या धम्मबांधवांचे झाले असते तर दीक्षाभूमीलाही गदगदून आले असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मनाने तीही कृतार्थतेने हळवी झाली असती.

...तरी मी बुद्धाबदल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांबदल हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त करतो. त्यांनी केलेल्या करुणेने एका क्षणात सर्वांना भाऊ

भाऊ करून टाकले. धम्मबांधव करून टाकले. जातींनी माणसांना सारखे परस्परांपासून काळजीपूर्वक दूर ठेवले होते. आपल्या जातीच्या पोलादी चौकटीत लक्षण माने राहत होते. आव्हाड, सुषमा राहात होती. दिलीप देवकुळे राहात होते. आणि त्यांचे सर्व सहकारी राहात होते. पण २ ऑक्टोबरला बुद्धाने आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या सर्वच माणसांना विभागणाऱ्या, त्यांना वेगवेगळे ठेवणाऱ्या चौकटीच पार नष्ट करून टाकल्या. माणसे जाती मारून धम्म झाली. परस्परांमधील दुरावा नष्ट करून बौद्ध झाली. हीच क्रांती आहे. क्रांती अशीच असते. ही क्रांती मला जवळून पाहता आली याबदल धन्यता वाटते आणि अपार गौरव वाटतो बुद्धाचा आणि डॉ. आंबेडकरांचा! आम्हा सगळ्यांमध्यले जातीचे, मानसिक अंतराचे सगळे वास्तव नष्ट करणाऱ्या आणि आम्हा सर्वांना धम्माबंधव या एकाच परमसुंदर नात्यात गुंफणाऱ्या बुद्धाला आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मी अंतःकरणपूर्वक धन्यवाद देतो. धन्यवाद देत राहीन...

ॲड. कोळीकरांच्या धम्मक्रांती अभियानाचे स्वागत!

ॲड. शिवराज कोळीकरांच्या नेतृत्वाखाली हजारो मातंग बांधव येत्या १२ मे २००७ रोजी नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर धम्मदीक्षा घेत आहेत. परत २७ मे २००७ रोजी ते आणि त्यांनी स्थापन केलेल्या बहुजन विश्वसेवा संघाचे कार्यकर्ते आपल्या लाखो बांधवांना रेस्कोर्स मैदानावर धम्मदीक्षा घेण्यासाठी घेऊन जात आहेत. त्यासाठी करावयाच्या पूर्वतयारीचा भाग म्हणून ५ मे २००७ रोजी 'धम्मक्रांती संदेश अभियानाला प्रारंभ करीत आहेत. बहुजन विश्वसेवा संघाचे संस्थापक अध्यक्ष ॲड. शिवराज कोळीकर यांच्या नेतृत्वाने मोहोरत आणि विराट होत हे अभियान नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर पोचत आहे. १९५६ सालापासून आजवर बौद्ध झालेल्या सर्वच बौद्ध बांधवांनी आणि नव्याने बौद्ध होण्याचा विचार मनात धावायला लागलेल्याही सर्वच बांधवांनी ॲड. शिवराज कोळीकरांच्या म्हणजे बहुजन विश्वसेवासंघाच्या या अभियानाचे आभाळाएवढे

बाहू उभारून स्वागत केले पाहिजे. सान्याच वंचितांना मायेने पोटाशी घेणाऱ्या करुणासागर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आणि आंबेडकरांनी सांगितलेल्या बुद्धाच्या निळ्या मुक्तीमोर्चात ही हजारो वर्षे रंजली-गंजली लेकरे हसभागी होत आहेत. या तेजःपुंज घटनेचे वर्णन क्रांती या शब्दानेच करायची गरज आहे.

ॲड. कोळीकर हेही बौद्धच आहेत. जगातल्या सर्वात मोठ्या लोकसंख्येच्या बौद्धकुटुंबात ते १९९५ सालीच दाखल झालेले आहेत. ॲड. कोळीकरांच्या मनाला तर परिवर्तनाची आग त्याहीपूर्वी लागलेली आहे. १९८५ साली मॅट्रिकच्या वर्गात शिकत असताना हे कोवळे वय दीक्षाभूमीवर आले होते. दीक्षाभूमीवरील ज्वालांची गर्दी या मनाने पाहिली होती. दीक्षाभूमीला आलेली युगप्रवर्तक उजेडाची भरती या कोवळ्या काळजाने झेलली होती. १९५६ सालानंतरचा झागमगता भौतिक आणि नैतिक विकास या स्वप्नालू डोळ्यांनी पाहिला होता. या मुलाने पाहिला तो सौंदर्याचा महोत्सवच होता आणि भौतिक शक्तीचा तो महासमारंभच होता. सगळ्या जगालाच दुःखमुक्त करण्यासाठी दंग झालेली बोधिवृक्षाची एवढी विराट निळी सावली या त्यांच्या संवेदनशील वयाने प्रथमच पाहिली होती. हे मन तेव्हापासूनच उजेडाने गदगदून आले होते. आपल्या प्रवाहपतित लोकांचे जग बदलू शकते. आपण फक्त भीमरावाने सांगितला तो घाव मात्र घातला पाहिजे हे त्यांच्या त्यावेळच्या वयाला प्रकर्षने वाटले आणि त्या वयाने तेव्हाच आपल्या सर्व बांधवांना धम्मात नेण्याचा निर्धार केला. या त्यांच्या निर्धाराला आपण सर्वांनीच निळा जयभीम करायला हवा.

ॲड. कोळीकर असे फुलांशी खेळण्याच्या वयातच आपल्या बांधवांच्या गुलामीने पेटले होते आणि १९९० साली त्यांनी अण्णा भाऊ साठे युवा क्रांती मंचाची स्थापना केली. २००५ साली बहुजन विश्वसेवासंघाची स्थापना केली. त्यांनी अनेक धम्मपरिषदा घेतल्या. आपल्या बांधवांना त्यांनी त्यांच्या दुर्घर गुलामीची जाणीव करून दिली. एक धडपड अशी धावू लागली. एक तडफड अशी धगधगायला लागली. २ ऑक्टोबर २००६ रोजी म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या धम्मक्रांतीच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षात त्यांनी सुमारे २५० मातंग बांधवांना दीक्षाभूमीवर आणले आणि बोधिवृक्षाच्या ओटीत टाकले. नांदेडच्या परिसरातील हदगाव, वाटेगाव अशा अनेक ठिकाणी त्यांनी छोटे-मोठे दीक्षासमारंभ घडवून आणले.

आणि आता त्यांनी रेसकोर्स मैदानावर आपल्या हजारो बांधवांना

आहे. लोकांची मानसिकता तयार करण्याचा भाग म्हणून त्यांनी हे धम्मदीक्षा अभियान ५ मे पासून सुरु करण्याचा निर्णय घेतला आहे. मातंग बांधवांची संख्या सुमारे ९० लाख आहे. हा सर्व मानवसमूह हजारे वर्षांची आपली आर्थिक आणि सामाजिक गुलामगिरी जाळून, आपली पूर्वीची जात आणि त्यांना अप्रतिष्ठित करणारे व्यवसाय विसर्जित करून संपूर्ण मुक्त, संपूर्ण बौद्ध होत आहे.

हा समाज आता क्रांती ब्हायला निघालेला आहे. हा समाज आता शुद्ध आणि सम्यक माणूस ब्हायला निघालेला आहे. आधीच्या सर्व समर्थ निळ्या सैनिकांनी नव्याने निळे ब्हायला निघालेल्या या सैनिकांचे स्वागत केले पाहिजे. बुद्धाच्या प्रशांत मनाने त्यांना सर्वांनीच स्वागतम् म्हटले पाहिजे आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अथांग अंतःकरणाने त्यांना सर्वांनीच सुस्वागतम् म्हटले पाहिजे.

एक विचार यावेळी माझ्या मनात भिरभिरतो आहे. १९५६ ला बाबासाहेबांनी धम्मस्वीकार केला. १९५९ साली प्रकाशित झालेली 'फकिरा' ही काढंबरी अण्णा भाऊंनी डॉ. बाबासाहेब यांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण केली. १९५८ साली त्यांनी महाराष्ट्र दलित साहित्य संघाने भरविलेल्या पहिल्या दलित साहित्य संमेलनाचे उद्घाटन केले. 'जग बदल घालुनी घाव गेले सांगून मला भीमराव' हे ऐतिहासिक सत्यही त्यांनी जाहीर करून टाकले. १९६९ साली अण्णा भाऊ काळाच्या पडद्याआड गेले. याचा अर्थ १९५६ च्या धम्मक्रांतीनंतर अण्णा भाऊ साठे १३ वर्षे हयात होते. या काळात अण्णा भाऊ साठ्यांनी बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुसरण करून धम्मस्वीकार केला असता तर? तर मृत्यूपूर्वी ज्यावर्षी अण्णा भाऊ साठ्यांनी धम्मस्वीकार केला असता त्याच वर्षी झाडून सारे मातंग बांधव बौद्ध झाले असते. लहुजी साळवे आणि मुक्ता साळवे यांचा फुल्यांच्या चळवळीशी संबंध आला आणि त्यांच्या आयुष्याचे सोने झाले. त्यांना आपण आता आपल्या सांस्कृतिक जीवनातील देदीप्यमान नक्षत्रे मानतो. अण्णा भाऊ साठ्यांनी १९६०-६५ च्या सुमारासच आपला सर्व समाज धम्माच्या मार्गवर नेऊन उभा केला असता तर? तर आजवर एकूणच मातंग समाजाचे मातंगपणही संपले असते आणि हा समाज बौद्धांच्या बरोबरीने देशाच्या सांस्कृतिक जीवनात तळपताना दिसला असता. पण अण्णा भाऊंच्या आयुष्यात राहून गेले होते ते ऐतिहासिक क्रांतीकार्य

अँड. शिवराज कोळीकर, चंद्रा ठाकरे, राजन पाखरे, मनोज ठोसर,
प्रा. शरद गायकवाड हे बांधव आता करीत आहेत. ते आता समाजाच्या
जीवनातील अंधार मारायला आणि नवे सूर्यजीवन घडवायला निघाले आहेत.
मी त्यांचे अभिनंदन करतो. स्वागत करतो आणि त्यांना हे सांगतो की
बुद्धाची आणि बाबासाहेबांची ही मुले, हे क्रांतीपुत्र तुम्हाला काहीही
कमी पढू देणार नाहीत. आपण सर्व धम्मात या. तुमचे मनापासून स्वागत.
सुस्वागत!

४५

सम्राट, ५ मे २००७

लक्ष्मण मानेचा धम्मप्रवास

लक्ष्मण मानेचे आयुष्य ही एक संघर्षाचीच कहाणी आहे. भटक्या-विमुक्तांमधील कैकाडी जमातीत जन्म झाला, गावाच्या हागणदारीत बालपण गेले. शिक्षणाची या भटकेपणामुळे आबाल झाली. पुढे जिहीने शिक्षण घेतले. मराठा समाजातील ‘शाशी’ या मुलीशी दोन्ही बाजूंचा विरोध पत्करून लान केले. प्रारंभापासूनच पँथरच्या चळवळीत सक्रीय सहभागी झाले. पुढे यशवंतरावांशी, शरदरावांशी अगदी कौटुंबिक संबंध आला. ‘उपरा’ या स्वकथनाने लेखन केले. त्याला अकादेमीचा पुरस्कार मिळाला. इतरही महत्वाचे वैचारिक लेखन केले. सातान्याच्या जकातवाडीत शारदाबाई पवार आश्रमशाळा आणि सोबत मोठ्या शैक्षणिक आणि सामाजिक आंदोलनाची सुरुवात केली. आमदारही झाले. ‘बंद दरवाजा’चे संपादन केले. याप्रकारे लक्ष्मण मानेचे आयुष्य अंधारात सुरु झाले आणि आता ते एका झागमगत्या उजेढापाशी ते आलेले आहे. हा सर्व प्रवास खडतर आहे. अशक्य वाटावा,

असंभव वाटावा असा आहे. लक्ष्मण मानेनी जकातवाडीत सुरु केलेले काम पाहिले की पाहणारा थक्क झाल्याशिवाय राहत नाही.

लक्ष्मण मानेनी जकातवाडीला सर्जनशील केले. जकातवाडी आज नवनिर्माणाची, भटक्या-विमुक्तांच्या नव्या जीवनाच्या निर्माणाची पाठशाळा झालेली आहे. भटक्या-विमुक्तांची लहान मुले इथे शिकतात. त्यांना इथे सर्वच मिळते. ही मुले इथेच राहतात. भटक्या विमुक्तांचे भटकेपण थांवण्याचा हा प्रकल्प आहे. लक्ष्मण माने आणि त्यांच्या सहधम्मचारिणी शशी माने यांनी, त्यांच्या मुलांनी आणि संस्थेच्या सर्वच पदाधिकाऱ्यांनी या ऐतिहासिक कामात जीव ओतला आहे. शरद पवार हे या संस्थेचे अध्यक्ष आहेत. संस्थेचा व्याप आज वाढलेला आहे. जकातवाडीतील पंधरा-सोळा एकरातील काही रिकाम्या जागेवर नाना प्रकारची पिके, भाज्या, फळफळावळे घेतली जातात. इथली जमीन खूप वर्षे पडीक होती. ती जणू लक्ष्मण मानेची वाट पाहात होती. लक्ष्मण माने तिथे गेले आणि या बहिष्कृत जमिनीला सुजलाम, सुफलाम व्हावेसे वाटले. या जमिनीतून आता खूप काही उगवायला लागले आहे. आता इथून माणसे उगवायला लागली आहेत. इथे चळवळ फुलायला लागली आहे. महाराष्ट्रातले परिवर्तनाचे ते एक महत्त्वाचे केंद्र झाले आहे. लक्ष्मण मानेनी हे सर्व प्रचंड अभावातून उभे केले आहे.

स्वतः ते अडचणीशी संग्राम करीत शिकले आणि भटक्या-विमुक्तांच्या शैक्षणिक जीवनाचा प्रारंभही त्यांनी केला. विकासाचा हा एक मार्ग त्यांनी जन्माला घातला आणि आता भौतिक आणि नैतिक विकासासाठी त्यांनी बुद्धाच्या धम्माच्या वाटेवर चालण्याचा निर्धार केलेला आहे.

परिवर्तनाच्या चळवळीशी त्यांचा विद्यार्थी असतानाच संबंध आला. पैंथरमध्ये त्यांनी काम केले. युवकांच्या इतरही चळवळीमध्ये त्यांना नव्या जगण्याचे प्रशिक्षण मिळाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीशी त्यांची अशी नाळ जोडली गेली. यावेळपासूनच ते भटक्या-विमुक्तांच्या समाजाचे, भारतीय समाजाचे आणि आंबेडकरी चळवळीचेही मान मोडून वाचन करायला लागले. डॉ. बाबासाहेबांच्या चळवळीत ते आले तेव्हाच ते आंबेडकरवादीही झाले आणि मनाने बौद्धही झाले. या सर्व काळात त्यांचा महाराष्ट्रातील परिवर्तनाच्या सर्वच संघटनांशी आणि त्या संघटनांनी चालविलेल्या चळवळीशी संबंध आला. त्यांनी खूप माणसे जोडली. खूप मित्र जोडले. महाराष्ट्रातील सर्वच थोरामोठ्यांमध्ये ते वावरले. पण त्यांचे मन या सर्व काळात आंबेडकरमयच होते. एकूणच आपल्या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत डॉ. आंबेडकर हेच त्यांना परमविश्वासू आणि

परमक्रातामान बाटल, त्यामुळ त्याचा सब जडगधडगच आवडकरा चळवळात झाली असेच महटले पाहिजे आणि हे ते स्वतःही सांगतात.

आपल्या सर्व भटक्याविमुक्तांचा विकास आंबेडकरी चळवळीत सामील झाल्याशिवाय, धम्मात सामील झाल्याशिवाय होऊ शकत नाही. यांना घरे नाहीत. स्वतःची गावे नाहीत. ही अशी आयुष्य पाठीवर घेऊन उडणारी पाखरे! त्यांना एकच एक झाड नाही. हे सर्व लोक घरांशिवाय, गावांशिवाय कसे जगतात? याचा कोणाला पत्ता नाही. या भटक्या-विमुक्तांना देश माहीत नाही. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले म्हणजे काय ते माहीत नाही. आपण जे उपरे, गुलामीचे आणि अपमानास्पद असे भुकेकंगाल जीवन जगतो त्यात काही बदल होऊ शकतो याचाही त्यांना पत्ता नाही. शिवाय गावांचे चोच्यामाच्या करण्यासंबंधीचे यांच्यावर आरोप आहेतच. त्यांच्यावर याही अनुषंगाने नानाप्रकारचे अत्याचार होतच असतात. हा सर्वच समाज शिक्षणवंचित, विचारवंचित आहे. पर्यायाने तो जीवनवंचितच आहे.

१९५६ नंतर बौद्ध झाले त्यांनी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात मारलेली मुसंडी माने मागील पंचवीस-तीस वर्षे पाहात होते. १९५६ पूर्वी हे लोकही असेच अभावात जळत होते तेही त्यांना माहीत होते आणि त्यांना हेही कळले होते की १९५६ साली बौद्ध झालेला समाज २००६ पर्यंत शिक्षण, साहित्य, आर्थिक सधनता, संस्कृती या अशा सर्वच बाबतीत या देशात जबळजबळ अग्रेसर झालेला आहे. एक नवी क्रांतीसंस्कृती बाबासाहेबांच्या या मानवसमुहाने निर्माण केली आहे. शिक्षक, प्राध्यापक, डॉक्टर्स, इंजिनियर्स आणि प्रशासकीय क्षेत्रातील नामवंत प्रशासकीय अधिकारी अशी सर्व झागमगाती उपलब्धी ते पाहात होते आणि त्यांची ही खात्री पटली की ही डॉ. बाबासाहेबांनी दिलेल्या धम्माची फलश्रुती आहे. या लोकांनी गुरे ओढणे, मेलेल्या गुरांचे मास खाणे या अशा शेकडो गोष्ठी बाबासाहेबांच्या आदेशानुसार सोडून दिल्या. यांनी एक नवी सांस्कृतिक अस्मिता निर्माण केली. देशात त्यांचे बौद्धिक जीवन प्रथम क्रमांकाचे मानले जाते. ही क्रांती आहे. धम्माने घडविलेली क्रांती आहे ही बाब लक्ष्मण मानेच्या मनावर पक्की ठसली आणि त्यांनी धम्मस्वीकाराचा निर्णय घेतला.

ते स्वतः मनाने पंचवीस-तीस वर्षांपूर्वी बौद्ध झाले होतेच. बौद्ध समाजाचेच ते घटक आहेत हेच बौद्धांनीही मनोमन मानले होते. पण प्रश्न त्यांचा एकट्याचा नव्हता. प्रश्न सर्व भटक्या-विमुक्तांचा होता. ही सर्व भटकी-उडती पाखरे स्थिर व्हावीत, देशात सन्माननीय नागरिक म्हणून सन्मानित व्हावीत हा ध्यास त्यांनी घेतला आणि त्यातून चिंतन करण्यासाठी १६ आणि १७ एप्रिल २००५

रोजी सातान्यातील शारदाबाई पवार आश्रमशाळेत त्यांनी पहिले चर्चासत्र घेतले. या चर्चासत्राचा विषय “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मातर व भटके विमुक्त” हा होता. चर्चासत्राला डॉ. रावसाहेब कसबे, राजा ढाले, एकनाथराव साळवे, रामनाथ चव्हाण, मुन्शीलाल गौतम, डॉ. भारत पाटणकर, गेल ऑमवेट, प्रा. शरद गायकवाड, वामन होवाळ इत्यादी मान्यवरांचे मार्गदर्शन लाभले. मी समारोपाचा अध्यक्ष होतो. दोन दिवस हे चर्चासत्र चालले. त्यातून अनेक प्रश्नांचा खल झाला. या निमित्ताने लक्षण मानेनी एक बीजभाषण केले. हे भाषण मुद्रित होते. या भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भटक्या-विमुक्तांसाठी काय केले, कोणते विचार मांडले यासंबंधीचा विस्तृत आढावा त्यांनी घेतला होता. लक्षण मानेचा धम्म घेण्याचा निर्णय आधीच ठरला होता. या चर्चासत्राने अनेकांच्या अनेक संकल्पना स्पष्ट झाल्या. एक बातावरण तयार झाले. ते धडाढीने जनजागरणाच्या कामाला लागले.

एक अवरोध मध्येच निर्माण झाला. २ डिसेंबर २००५ रोजी त्यांच्या मानेचे ऑपरेशन झाले. त्यात त्यांचे किमान तीन महिने गेले. २००६ च्या मार्चमध्ये ते परत जनजागरणाच्या कामाला लागले. धम्माच्या स्वीकाराचे मानसशास्त्र तयार करणे ही बाब सोषी नाही. पण त्यांनी तो निर्धारिच केला होता.

२ ऑक्टोबर २००६ रोजी धम्मक्रांतीच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षात नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर त्यांनी आपल्या सर्व भटक्या-विमुक्त प्रतिनिधींसह लाखो बौद्धांच्या साक्षीने दीक्षा घेतली. लाखो बौद्धांनी यावेळी त्यांच्यावर करुणेचा वर्षाव केला. ते भारावून गेले.

पुढे समाजात जागरणाचे कार्य करीत असतानाच १४ ऑक्टोबर २००६ रोजी एका भीषण अपघातातून ते वाचले. गाढीचा चुरा झाला. त्यांना नवे जीवन मिळाले. २७ मार्चपासून ते नंतर परत कामाला लागले.

२०-२१ मार्च २००७ रोजी त्यांनी परत सातान्याच्या जकातवाढीत एक चर्चासत्र घेतले. मी दोन्ही दिवसाच्या या चर्चासत्राचा अध्यक्ष होतो. डॉ. रावसाहेब कसबे उद्घाटक होते. प्रज्ञामंचावर विशेष अतिथी म्हणून खा. रामदास आठवले आणि आमदार शरद रणपिसे होते. सर्वांनीच यावेळी महत्वाचे चितन मांडले. यावेळी मी ‘बौद्धांची राजकीय संस्कृती’ या विषयावर एक निबंध सादर केला. तो अनेकांना आवडला. चर्चासत्राला किसन चव्हाण, डॉ. प्रदीप आगलावे, भंते आयुपाल, डॉ. रूपाताई कुळकणी, वामन निबाळकर इत्यादी मान्यवर उपस्थित होते. छान विचारमंथन झाले. लक्षण मानेनीही

धम्मदीक्षा अभियानाचा तपशील ठरलाच होता. त्यात परत काही तपशिलाचे बदल केले गेले आणि धम्मअभियान चंद्रपुरापासून सुरु झाले. चंद्रपुरला दुसरी दीक्षाभूमी आहे. नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर लक्षण मानेनी धम्माचा स्वीकार केला आणि चंद्रपूरच्या दीक्षाभूमीवरून त्यांनी धम्मदीक्षा अभियानाला प्रारंभ केला. खा. रामदास आठवले होते. मी होतो, एकनाथराव साळवे होते. कार्यक्रमाला प्रचंड उपस्थिती होती. दीक्षाभूमी माणसांनी फुलून गेली होती.

लक्षण माने सातान्यावरून १२ एप्रिल रोजीच सातान्यातील भीमाबाईच्या स्मारकाला अभिवादन करून निघाले. ते त्यांच्या गाडीत होते. सोबत त्यांच्या सहधम्मचारिणी शशीताई होत्या. मिलिंद कांबळे होते. दुसरी एक मोठी गाडी होती. ती खा. रामदास आठवलेनी त्यांना त्यांच्या पूर्ण अभियानासाठी दिली होती. हे खरे म्हणजे धम्मयानच होते. या गाडीवर भोवती अशोकचक्रे फुलली होती. गाडीच्या मागल्या बाजूला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मोठा कटआऊट होता. गाडीच्या पुढल्या बाजूने फुले, शाहू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे फोटो होते. अण्णा भाऊ साठ्यांची प्रतिमा गाडीच्या एका बाजूला होती. भटक्या-विमुक्त जमाती संघटना महाराष्ट्र आयोजित धम्मदीक्षा अभियान असा फलक होता. ‘सारा भारत बौद्धमय करीन’ ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची घोषणा गाडीवर होती आणि ती लोकांचे लक्ष वेधून घेत होती. गाडीवर पंचशील फडकत होता आणि निळा झेंडाही फडकत होता. हे सर्व चित्र मोठे स्फुरण आणणारे होते. या गाडीत भटक्या-विमुक्त जमातीमधील ४०-४२ स्त्री-पुरुष त्यांच्या मूळ वेषात होते आणि १४ एप्रिल ते २९ मे या काळात या अभियानासोबत राहणार होती. या धम्मयानात सामील होण्याची सुवर्णसंधी ज्यांना मिळाली त्यात पुढील बांधव होते.

दगडू केराई (लमान), शिवासिंग बावरी (शिकलगार), राजूसिंग टाक (शिकलगार), अनिल शिंदे (पारधी), सोन्याबाई हातवे (वासुदेव), ठाकूरसिंग बावरी (शिकलगार), कमलाई बादागिरे (हतकर), कमलबाई रोडगे (वासुदेव), गोदावरी वास्तर (वासुदेव), रंगाबाई धुमाळ (वासुदेव), गंगाबाई परते (वासुदेव), देवीदास टरटे (गोंधळी), चौत्राबाई पेंढारकर (वासुदेव), लक्षण कडमिचवार (मसनजोगी), सायलू उबिडवार (मसनजोगी), सुरेश वास्तार (वासुदेव), बालाजी टरटे (गोंधळी), योगेश वास्तर (वासुदेव), अंबादास पेंढारकर (वासुदेव), किरणसिंग टाक (शिकलगार), उतम माने (कैकाढी), बालाजी माने (कैकाढी), रमेश भोसले (डांगट), तुकाराम जाधव (कैकाढी), तुकाराम गंगारप्पे (पोतराज),

पिराजी गंगारप्पे (पोतराज), सायलू कोटलवार (पोतराज), गंगाराम रासुरे (मसनजोगी), शिवराम शेणुरे (मसनजोगी), पोशन्ना बाजोड (मसनजोगी), लक्ष्मण शेनुरे (मसनजोगी), शांताबाई बिजले (कैकाडी), कमलाबाई जाधव (कैकाडी), शिवाजी कदम (गोंधळी), बाबू मामडगे (मसनजोगी), यल्लप्पा वैदू गुरुजी (वैदू), नारायण जावळीकर (कोलहाटी), लक्ष्मण कोटमवार (पोतराज), सायन्ना गंगारप्पे (पोतराज), माणिक गंगारप्पे (पोतराज), बाबू कांबळे (गारुडी), शिवराम कळमकी (मसनजोगी), सायम्मा गंगारप्पे (पोतराज) आणि मारुल राहुलवार (पोतराज) या सर्वांना घेऊन हे धम्मयान सातान्यातून तसे बारा एप्रिलला आणि चंद्रपूरच्या दीक्षाभूमीवर ज्योत पेटवून १४ एप्रिलला महणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जयंतीच्या दिवशी निघाले. या धम्मयानासोबत मी चंद्रपूरला होतो. ब्रह्मपुरी, आरमोरी, गडचिरोली, गोंदिया, भंडारा, नागपूर, नागपूरातील उंटखाना बौद्धविहार, हिंगणघाट, वर्धा अशा सभा झाल्या. मी स्वतः चंद्रपूरनंतर नागपूरच्या दोन्ही सभांना उपस्थित होतो. भाषणे दिली. हिंगणघाट आणि वर्धा येथील मोठ्या सभांना अध्यक्ष होतो. वर्धेची सभा तर फारच विराट सभा होती.

त्यानंतर आणी, नेर, वडनेर, वडनूर (बुद्रूक), अमरावती, धामणगाव, अकोला, बुलडाणा, मेहकर, वाशिम, कारंजा, हिंगोली, वसमत, कळमनुरी, आखाडा, बाळापूर, नांदेड, अर्धापूर, परभणी, रत्नापूर, मानवत, सेलू, जालना, औरंगाबाद, चिखलढाणा, बीड, गेवराई, केज, अंबाजोगाई, लातूर, उदगीर, निलंगा, उस्मानबाद, कळंब, भूम, वाशी परांडा, सोलापूर, (वैदू, शिकलगार, सेटलमेंट कॉलनी, बडार वस्ती, रामवाडी अशा भटक्या विमुक्तांच्या वस्त्यांवर सभा), हिंगोली, वसमत येथील भटक्या विमुक्तांच्या वस्तीत मोठी सभा, अशा सभा आजवर झाल्या आज दिनांक ४ मे २००७. माने आज सांगलीला निघत आहेत. उद्या कोलहापुरात ते आहेत. तिथे त्यांच्या 'क्रांतीपथ' या कवितासंग्रहाचे प्रकाशन होण्याची शक्यता आहे. नंतर ते सातान्याला येतील. इ ते १२ या काळात ते सातान्यात राहतील. परत अभियानाला पुण्यावरून १३ तारखेपासून सुरुवात होईल. १४ लाही पुण्यात सभा होईल. १५, १६ ला ते अहमदनगर येथे आहेत. १८ ला जळगाव, नाशिक, धुळे १९, नंदूरबार २०, ठाणे २१, रत्नागिरी चिपळूण २२, सिधूरुंग, महाड २३, रायगड-पनवेल २४, नवीन मुंबई २५ आणि २६ ला पण्मुखानंद हॉलमध्ये धम्मपरिषद आहे आणि २७ मे रोजी धम्मदीक्षा समारोह आहे.

मी ज्या सभांना उपस्थित होतो त्यावरून मी हे सांगितले पाहिजे की लक्ष्मण माने यांनी सुरु केलेल्या धम्म अभियानाला बौद्धांचा प्रचंड प्रतिसाद

हा धम्मात येणाऱ्या, बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निळ्या वाटेवर यायला लागलेल्या कोणाचेही अंतःकरणापासून स्वागत करतो. बुद्धा-बाबासाहेबांच्या मनाने तो करुणा होऊन बरसतो.

असेच धम्मअभियान अँड. शिवराज कोळीकर ५ मेपासून सुरु करीत आहेत. १२ मे रोजी दीक्षाभूमीवर ते हे अभियान घेऊन येत आहेत. इथे शेकडो मातंग बांधवांची कुटुंबे धम्मस्वीकार करीत आहेत परत ही सर्वच माणसे लक्ष्मण मानेसोबत मुंबईच्या रेसकोर्सवर दीक्षा समारंभाला हजर राहात आहेत. देशाला क्रांती व्हावेसे वाटू लागले आहे असा या सर्व घटनांचा अर्थ आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तावून-सुलाखून दिलेल्या बुद्धाकडे आणि त्याच्या बुद्धिवादी धम्माकडे निघालेल्या या सर्वच बांधवांचे अवकाशाएवढे बाहु उभारून आपण हार्दिक स्वागत केले पाहिजे. हे स्वागत क्रांतीचेच स्वागत आहे.

इतिहास स्वतःचेच आता नव्याने लेखन करतो आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ज्यांना धम्म दिला ते पूर्वास्पृश्य बुद्धकाळात बौद्धच होते. त्यापूर्वी ते नाग होते. आदिवासी, भटके-विमुक्त, बहुसंख्य ओबीसी, असंख्य ब्राह्मण बुद्धकाळात आणि बौद्धेतर काळात बौद्धच होते. मधल्या काळात प्रतिक्रांतीवाद्यांनी या लोकांना समरसतेच्या, सांस्कृतिकरणाच्या जाळ्यात पकडले आणि ही माणसे आपल्या मूळ बौद्धत्वाला पारखी झाली. त्यातील अनेकांच्या प्रत्यक्ष जगण्यात धम्म होता पण आपण पूर्वी बौद्ध होतो ही बाब मात्र ते विसरूनच गेले होते. १९५६ च्या आणि आजच्याही या सर्वच धम्मदीक्षांच्या घटनांनी त्यांच्या मूळ बौद्धत्वाशी ते एकरूप होत आहेत. इतिहास आज पुन्हा वर्तमान झाला आहे. ऐतिहासिक वर्तमान! गोरगरिबांचे उज्ज्वल भवितव्य लिहिण्यासाठी हा इतिहास स्वतःच आता क्रांतीकारी लेखक झाला आहे.

४३

२१

धम्मअभियानःसर्वकष क्रांतीचे भीमयान

१४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेला शुद्ध बुद्धधम्म लोकांच्या अंधारू लागलेल्या मनात पुन्हा प्रकाशित करावा या उद्देशाने पुण्याच्या देहरोडवरील धम्माभूमीपासून दीक्षाभूमीपर्यंत एक धम्मअभियान आयोजित केले गेले. हे धम्मअभियान दोन हजार आठ सालाच्या धम्मस्वीकार सोहळ्याच्या उज्ज्वल पर्वावर काढण्यात आले.

या धम्मअभियानाचे शिल्पकार आणि मार्गदर्शक भदन्त डॉ. तिस्सवंस महास्थवीर हे होते तर या अभियानाच्या संयोजनाची धुरा आंबेडकरी चळवळीतील कल्पक आणि धडाडीचे कार्यकर्ते प्रा.दि.वा.बागूल यांनी सांभाळली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेल्या संशोधित धम्मावर डॉ. तिस्सवंस यांची उदंड निष्ठा आहे. ते स्वतःला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेल्या धम्माचे एकनिष्ठ सेवक समजतात. हा धम्म घरोघरी पोचविणाऱ्या वाच्याची भूमिका त्यांनी गौरवाने

पत्करलला आहे. धम्म वरावरा पांचाव्याप वगव वदारक्षापन वर्तता याच
यासाठी त्यांनी देहूरोड येथे धम्मभूमी स्थापन केली आणि पुण्याचा परिसर
नागपूरच्या दीक्षाभूमीच्या ओटीत टाकला. यामागचा हेतू हा की देशातील
असे सर्वच भाग दीक्षाभूमीच्या पदराखाली नांदायची प्रक्रिया सुरु व्हावी.

एखाद्या प्रदेशाने धम्मभूमी होणे या घटनेचा अर्थ त्याने एका महान
क्रांतीनितिकतेचा स्वीकार करणेच होय. या अर्थाने महाराष्ट्रातील सर्व भूभागांनी
आणि देशातीलही सर्व भूभागांनी धम्मभूमी व्हायला हवे. असे झाले तर अखेला
देशच एक महाधम्मभूमी होईल. आई म्हणून नागपूरच्या दीक्षाभूमीचा जगभर
गौरव करील.

देहूरोडच्या धम्मभूमीची तहान घेऊन दोन हजार आठ साली पहिले
धम्मअभियान निघाले. धम्मयात्रा हे नाव बदलण्यापासून या अभियानाशी माझा
संबंध आहे याचा मला गौरव वाटतो. या अभियानाचा उद्देश स्पष्ट आहे
आणि तो उद्देश हा की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी “बुद्ध आणि त्यांचा
धम्म” या महाग्रंथातून मांडून ठेवलेला बुद्धिवादी, सर्वकल्याणकारी आणि प्रगमनशील
बुद्धच लोकांच्या भावविश्वात स्थपावा. म्हणून धम्मअभियान पुण्यापासून नागपूरपर्यंत
ठिकठिकाणी थांबे घेत. प्रत्येक थांब्यावर प्रबोधनाच्या सभा आणि कविसंमेलने
घेत आले. त्या त्या ठिकाणचे वक्ते, त्या त्या परिसरातील कवी आणि वक्ते
त्या त्या ठिकाणच्या सभांमधून लोकांच्या मनांमधून शुद्ध धम्माचे दिवे उजव्हून
टाकण्याचे कार्य करीत. असे या अभियानाच्या आयोजनातले पहिले स्थळ
पुणे हे होते तर शेवटचे स्थळ नागपूरचाच भाग असलेले वाढी हे होते.
वाढीत या धम्म अभियानाचे भव्य स्वागत झाले. इथे मोठा विहार आहे. या
विहाराला लागून असलेल्या जागेत बाबासाहेबांच्या भव्य पुतळ्याचे उद्घाटन
या दिवशी होते. कार्यक्रमाला धम्मसेनानी लक्षण माने होते. सम्मानाचे संपादक
बबनराव कांबळे होते. न्या. कोळसे पाटील होते. मी या कार्यक्रमाचा अध्यक्ष
होतो. हजारो लोकांनी इथे धम्मभूमीतून आलेल्या या धम्मअभियानाचे स्वागत
केले. दुसऱ्या दिवशी धम्मअभियान दीक्षाभूमीच्या पदराखाली विसाव्याला गेले.

काही वर्षांपूर्वी बापुराव पखिले यांनी असे अभियान दीक्षाभूमीवर आणले
होते. ती प्रक्रिया पुढे सुरु राहिली नाही. लोक स्वतंत्रपणे व्यक्तिशः वा
थव्याथव्याने दीक्षाभूमीवर येतात. दीक्षाभूमीलाच एका महाधम्मअभियानाचे स्वरूप
येते. हा भाग वेगळा पण महाराष्ट्राच्या आणि देशाच्याही वेगवेगळ्या भागांमधून
डॉ. तिस्सवंस आणि प्रा.दि.बा.बागूल यांनी दीक्षाभूमीवर आणले तशी असंख्य
अभियाने आली तर? तर दीक्षाभूमीला आलेले यात्रेचे अनपेक्षित रूप नष्ट

होऊन दीक्षाभूमीला क्रांतीचे रूप प्राप्त होईल. अशा अभियानांमुळे अखेळा महाराष्ट्र आणि अखेळा देश धर्मांच्या धनुकल्यांनी पिंजून काढता येईल. या अभियानामागे अपेक्षा अशी आहे की धर्मअभियानांमुळे उजेड झालेली माणसे दीक्षाभूमीवर जावीत आणि हे उजेड दीक्षाभूमीवरील क्रांतीचा उजेड घेऊन आपापल्या घरी परतावीत. दीक्षाभूमीवर उजेड उजेडांना भेटावेत. गावाणावात उजेड उजेडांना भेटावेत. उजेडांची अशी देशभर महाबेरीज व्हावी. उजेडाची ताकद वाढावी, उजेडाचीच सत्ता प्रस्थापित व्हावी. या प्रक्रियेने संपूर्ण देशाचेच भाषांतर असे धर्मात व्हावे. धर्मभूमीतून निघालेल्या अभियानाचे हे स्वप्न आहे आणि देशाच्या सर्व भागात नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर धर्मअभियाने नेणाऱ्या धर्मभूमी निर्माण व्हाव्यात असे या देहूरोडच्या धर्मभूमीतून निघालेल्या धर्मअभियानाचे स्वप्न आहे.

बाबीस प्रतिज्ञांप्रमाणे जगता न येणाऱ्या माणसाला दीक्षाभूमीवर पाऊल ठेवण्याची हिमत होऊ नये. दीक्षाभूमीवर अशा धर्मअभियानांनी माणसे अशी तपासून पाठवावीत. वर्तनाने ज्याला बाबीस प्रतिज्ञा होता येत नाही त्याने दीक्षाभूमीवर जाऊन दीक्षाभूमीला फसवू नये. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या बाबीस प्रतिज्ञांना ज्यांचा नकार आहे त्यांच्या गळाला लागणारांनी आपण आपल्या मृत्यूला कवटाळीत आहोत हे वास्तव विसरू नये. बाबीस प्रतिज्ञा नाकारणाऱ्या राजकीय पक्षांशी, सांस्कृतिक संघटनांशी समरस होणाऱ्या लोकांनी आपण खरे धर्मानुसर आहोत काय याचा विचार करावा.

भदन्त डॉ. तिस्सवंस, दि.वा.बागूल आणि त्यांच्या सर्व सहकाऱ्यांनी धर्मअभियान काढले त्याचे हे कारण आहे. दीक्षाभूमीवर जाणारा वा दीक्षाभूमीसंबंधी आदर बाळगणारा प्रत्येक माणूस हा बाबीस प्रतिज्ञांचा जिवंत पुरावा असायला हवा. कोण्यवधी खोल्या माणसापेक्षा एक लाख खरी माणसे अधिक शक्तिशाली असतात. ही लाख माणसे बाबीस प्रतिज्ञा जगणारी मात्र हवीत. ही लाख माणसेच क्रांती करतील. बाकीची माणसे केवळ भ्रम निर्माण करतील आणि भ्रम केवळ माणसांनाच फसवतात असे नव्हे ते क्रांतीलाही फसवतात. ही क्रांतीला फसवणारांची फौज असो, बुद्धाला फसवणारांची फौज असो वा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना फसवणारांची फौज असो. ही फौज विधातकच असते. फसवणारांच्या फौजेचा गणवेश कोणताही असला तरी हा गणवेशही एक धोकाच असतो.

खरे लोक हे पाहत आहेत की बाबीस प्रतिज्ञा न झालेले वेगवेगळे गणवेशही लोकांना फसवीत आहेत. बाबीस प्रतिज्ञांचा जीव घेणाऱ्यांच्या दारात भिकेसाठी

काळीज लाभलेले आहे त्यांना जीवनाच्या प्रत्येकच क्षेत्रात अशा महाभिकान्यांची फौज वाढताना दिसत आहे.

या सर्व पडऱ्यांच्या पाश्वभूमीवर धम्मअभियानाची जबाबदारी आता हजार पटींनी वाढत आहे. हजार पटींनी जबाबदारी वाढलेली अशी हजारो धम्मअभियाने देशाच्या वेगवेगळ्या भागांमधून निघावीत. मनांना बाबीस प्रतिज्ञा करीत निघावीत. मनामनातील लाचारी जाळून टाकत निघावीत. धम्मअभियाने उत्सव होऊ नयेत. धम्मअभियाने जागर व्हावीत. नवनिर्मिती व्हावीत. क्रांतीचे उद्गाते व्हावीत. धम्मअभियानांचे असंख्य पाट इथे निर्माण व्हावेत. अशा असंख्य जलवाहिन्या, अशा असंख्य मुक्तिवाहिन्या निर्माण व्हाव्यात. या धम्मअभियानांनी माणसांना ताठ करावे. स्वाभिमानी करावे. माणसांना बुद्धजीवी करावे. आंबेडकरमनस्क करावे.

एक मात्र व्हावे. ही धम्मअभियाने नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर चौदा ऑक्टोबरलाच यावीत. धम्मस्वीकराचा हाच वर्धापन दिन आहे. या वाढदिवसालाच दीक्षाभूमीवर उजेडाचा धम्म फुलावा. अशी धम्मअभियाने विखुरलेल्या माणसांना एका निषेच्या धार्यात गुंफतील; त्यांना बाबीस प्रतिज्ञांच्या आचरणाचे आदर्श बनवतील, त्यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बुद्धाशी जोडतील. हे व्हावे हीच हार्दिक सदिच्छा!

८३

नागपूर विद्यापीठाचा मराठी विभाग आणि मी

नागपूर विद्यापीठाने वा विद्यापीठाच्या स्नातकोत्तर मराठी विभागाने मला कोणतेही महत्त्वाचे पद दिले नाही. पण विभागातील विद्यार्थ्यांनी मला असीम आदर दिला. अपार प्रेम दिले. पदापेक्षा मी विद्यार्थ्यांच्या या आदराचे मोल मोठे मानतो.

१९७९ मध्ये मी नागपूर मंहाविद्यालयातून विद्यापीठाच्या स्नातकोत्तर मराठी विभागात गेलो. यावेळी वा.मो.काळमेघ हे कुलगुरु असल्यामुळेच मी विद्यापीठात जाऊ शकलो. इतर कोणी कुलगुरु असते तर ते शक्य झाले नसते. माझी मुलाखत प्रा.गं.बा.सरदारांनी घेतली ही माझ्यासाठी नक्षत्रांची आठवण आहे. नागपुरात ते केवळ माझ्यासाठी आले होते. त्यानंतर ते अशा मुलाखती घ्यायला कुठेही गेले नाहीत हे मला नंतर कळले.

माझ्या जाण्याने विभागाची कॉँडी फुटली. चौकट तुटली. माझ्या रूपाने प्रथमच विभागात

फुल-आंबेडकरा चळवळामध्ये एक ज्वलत माणूस विभागात प्रवशला होता. महाराष्ट्राचा एक मान्यवर विद्रोही कवी माझ्या पावलांनी विभागात गेला होता. विभागात अध्यात्माचे आणि कलावादाचे शांतीपर्व तोवर सुरु होते. माझ्या जाण्याने विभागात युद्धपर्व सुरु झाले. मी एकतर खेड्यातला माणूस होतो. गरिबीतून वर आलो होतो. सामाजिकदृष्ट्या तळागाठाचे धरण फोडून मी आलो होतो. मी औरंगाबादेच्या मिलिंद पहाविद्यालयाचा विद्यार्थी होतो आणि डॉ.म.ना. वानछडे, प्रा.रा.ग. जाधव, डॉ. भालचंद्र फडके, वा.ल.कुलकर्णी, डॉ. सुधीर रसाळ आणि डॉ. यू.म. पठाण यांच्या सहवासात तयार झालो होतो. संपूर्ण विद्रोही साहित्याच्या ज्वाळा आणि जीवनवादाची शस्त्रसामग्री घेऊनच मी विभागात गेलो होतो. त्यापूर्वी विभाग जीवनदृष्टीने आणि वाइमयीन दृष्टीनेही धार्मिक होता. अध्यात्मवादी होता. डॉ.वि.बा.प्रभुदेसाई तेवढे मला समजावून घेणारे तिथे होते. बाकी तर माझ्या विरुद्धचीच यंत्रणा तिथे कार्य करीत होती.

मी गेल्याने विभाग आधुनिक झाला. तिथे धर्म, कलावाद आणि अध्यात्म हांच्यावर प्रखर विश्लेषण होऊ लागले. मुलांना फुले-आंबेडकर तर सोडाच पण दि.के. बेडेकर, द.ग. गोडसे, रा.भा.पाटणकर अशीही नावे माहीत नसायची. माझे शिकविणे सुरु झाले. मुले-मुली सॉक्रेटिस, मार्क्स, सार्व, जोतीबा फुले, एम.एन.राय, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, श्री.ग. सरदेसाई, सदाशिव आठले, देवीप्रसाद चट्टोपाध्याय, डॉ. सुमंत मुरंजन अशा अनेक विचारवंतांच्या विचारांवर तास नसेल तेव्हा गार्डनमध्ये, अतिथीगृहातील खोल्यांवर चर्चा, बादावाद्या करू लागली. विभाग एक चर्चाकेंद्र झाला. विभागातील मी येण्याच्या आधीची धार्मिक चौकट क्रमाने वितळू लागली. खेड्यापाड्यातली मुले मनात धर्म, अंधशळा आणि देवदैववाद घेऊन येत. कपाळांवर लांब टिळे घेऊन येत. माझे शिकवणे ऐकल्यावर वरील सर्वच गोष्टीचा त्याग करीत. बहुजन समाजामध्यली ही मुले परिवर्तनवादी होत. बौद्धिक चर्चाच्या अग्निप्रवाहात उड्या घेत. माझ्या तोऱ्यून फुले, लोकहितवादी, आगरकर, आंबेडकर ऐकताना विद्यार्थ्यांना ज्वाळाचे आकार आणि क्रांतीचे आशय प्राप्त होत. हे मी न रागावता करीत असे. कुठल्याही अपशब्दाचा वापर न करता उत्कटपणे पटवून देत असे. त्यामुळे कुणाही विद्यार्थ्यांवर काही लादायची गरज मला वाटली नाही. असे माझे विजयी अध्यापकपण होते. मी जडवादी होतो. मी करुणावादी आणि समतावादी होतो. त्यामुळे मला विद्यार्थ्यांचा राग येत नसे. त्यांचा काय दोष होता? त्यांच्यावर परंपरांनी केलेले संस्कार घेऊन ते येत. अंधशळा घेऊन येत. माझे शिकविणे आणि

माझ्याशी संबंध आला की मुले जात, धर्म यांच्यापासून दूर जात. इहवादी होत. मी कोणाची जात कधी विचारली नाही. कोणी सांगितली तर लक्षात ठेवली नाही. मी प्राध्यापक होतो आणि माझ्यापुढे बसलेली मुले-मुली विद्यार्थी होते. वर्गात इतर कोणीच नसत. फक्त जाती-धर्मविहीन प्राध्यापक असे आणि तसेच झालेले विद्यार्थी असत. मुलांची गुणवत्ता वाढावी यासाठी मी आटोकाट प्रयत्न केले आणि गुणवत्तेचे कौतुक केले. डॉ. अरुणा देशमुख, प्रा. बाळाभाऊ कळसकर, डॉ. वासुदेव डहाके, डॉ. इंदिरा आठवले, प्रा. कृष्ण राऊत, डॉ. सुशीला ढगे, डॉ. शैलेंद्र लेंडे, डॉ. प्रभंजन चव्हाण, डॉ. सिद्धार्थ बुटले, डॉ. भूषण रामटेके, डॉ. समिधा चव्हाण, डॉ. इंद्रजित ओरके, प्रा. कोमल ठाकरे, प्रा. अशोक कांबळे, डॉ. चंद्रकांत नगराळे, प्रा. ज्योतिक ढाळे, डॉ. रत्नाकर डहाट, प्रा. सुधीर भगत, प्रा. अनमोल शेंडे, प्रा. प्रकाश राठोड, प्रा. अक्रम पठाण, प्रा. प्रशांत धनविज, प्रा. राजकुमार मुसने असे शेकडो-हजारो विद्यार्थी माझ्या कार्यशाळेतून तयार झाले पण हे विद्यार्थी माझ्यापुढे जात वा धर्म म्हणून कधी बसले नाहीत. ते माझ्यापुढे अत्यंत जिज्ञासू विद्यार्थी म्हणूनच बसले.

ज्यांना प्रत्यक्ष माझे विद्यार्थी होता आले नाही पण ज्यांनी माझ्या अध्यापनासंबंधी ऐकले; ज्यांनी माझे साहित्य वाचले अशा अनेक प्राध्यापकांनी आम्हाला तुमचे विद्यार्थी होता आले नाही याचे दुःख आम्हाला खात असते पण ती तहान आम्ही तुमचे साहित्य वाचून भागवून घेतो असे मला खूपदा सांगितले. तेव्हा मला माझ्या अध्यापकपणाचा आणि माझ्यातील अध्यापकाने मांडलेल्या तेजोमव भूमिकेचा गौरव वाटला.

इतर प्राध्यापक पूर्ण उच्च अधात्मवादी होते. ते या विद्यार्थ्यांना परंपरावादाच्या देवा-धर्माच्या नावाने आपल्या बाजूने ओढण्याचा प्रयत्न करीत. पण त्यांच्या बाजूने नागपुरातले चारदोन भक्तिवान विद्यार्थी असत पण शहरातीलही बहुसंख्य विद्यार्थी आणि माझ्या नावाने विभागात आलेला बहुसंख्य ग्रामीण भागातील विद्यार्थी माझ्या छावणीत गवाने सैनिक होत. विद्यार्थी सर्वच प्राध्यापकांच्या वर्गात बसत पण सर्वच प्राध्यापकांचे विद्यार्थी मात्र ते नसत. मला गौरवाने हे सांगितले पाहिजे की वर्गात बहुसंख्य अर्थात सर्वांत जास्त विद्यार्थी माझे असत. आजही हे प्राध्यापक झालेले विद्यार्थी हे सांगतात की ‘अध्यापन करताना आम्हाला आवश्यक ती उजेढाची रसद पुरवित यशवंत मनोहर सरच आमच्या पाठीशी सतत पहाडासारखे उभे असतात.’

त्यासाठी परिवर्तनशील माणसांना कसा संघर्ष करावा लागला ते सांगत होतो. त्यातून परिवर्तन हीच जीवनाची प्रकृती कशी आहे ते स्थितीवादी संस्कार घेऊन विभागात आलेल्या मुलांना पौ लागले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जयंती विभागात करण्याच्या मुद्यावरून एका दलित विद्यार्थ्याला भर वर्गात हात रक्तबंबाळ होईपर्यंत मारण्याचे प्रकरण विभागात होऊन गेले होते. ते माझ्या कानावर होतेच. आता मी आंबेडकर मध्यवर्ती ठेवून जगातले सर्व परिवर्तन विभागात अधिकच ताकदीने मांडू लागलो. माझा आवाज बसस्टॉपर्यंत जात असे. विभागातील सर्व प्राध्यापकांपर्यंतही जात असे. तोच माझा उद्देशही असे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जयंती असो, फुल्यांची जयंती असो की शाहू राजांची वा सावित्रीबाईची जयंती असो विभागात अशा कोणाही परिवर्तनवादी उजेढाच्या जयंतीच्या अनुषंगाने यापुढे कोणाही विद्यार्थ्याला मारण्याची कोणाचीही ताकद होणार नाही अशी ताकद मी विभागात निर्माण करीत होतो.

एका अत्यंत हुशार आणि संवेदनशील विद्यार्थ्याला एका प्राध्यापकाने इतके खिजविले की तो अक्षरशः वेडा झाला. आपल्याला ते प्राध्यापक नापास करतील असे त्याला वाटे. त्यावेळी वॉर्डन डॉ. नारायण भावे होते. तो विद्यार्थी अनावर झाला की मला ते बोलावून घेत. माझ्यामुळे तो व्यवस्थित होतो हे त्यांना माहीत होते. मी जाई. त्याला हिंमत देई. त्याला माझा खूप आधार वाटे. त्याच्या मनाला मी असे ताकदीचे, निर्भयतेचे औषध दिल्याने तो बरा झाला. तर हे असे.

मी आणखी एक केले. ग्रामीण भागातील मुलांचा न्यूनगंड घालविण्याचे कार्य केले. मी त्यांना सांगितले की तुम्हाला ‘मले-तुले’ ही शुद्ध ग्रामीण मराठी येते आणि ‘मला-तुला’ ही शुद्ध प्रमाणभाषाही येते. तुम्हाला दोन मराठी भाषा येतात. शहरी मुलांना एकच मराठी येते. तेव्हा शहरी मुलांपेक्षा स्वतःला कमी लेखू नका. न्यूनगंड मनात बालगू नका. चिता करू नका. मी इथे आहे.

आणखी एक होते. परीक्षेसाठी एखाद्या विषयाची प्रश्नपत्रिका काढणारे; मॉडरेशन कमिटीवर असणारे प्राध्यापक विद्यार्थ्यांना तसे जाणीवपूर्वक मुच्चवत असत. पूर्वी तपासण्यासाठी उत्तरपत्रिकांचे गट्टे प्राध्यापकांच्या घरी जात. डोक्याला त्या गट्ट्यांचे कापड बांधून काही प्राध्यापक येत. आपले महत्त्व

वाढविषयाचे हे सोपे तंत्र होते. तशी कुशारकी वर्गात मारणे, हा प्रश्न येतोच असे सांगणे हे प्रकार चालत. आवडत्या आणि नावडत्याही विद्यार्थ्यांचे रोल नंबर लिहून घेणे हे प्रकार चालत. मला या सर्वच गोष्टी किळसवाण्या वाटत. हे प्रकार मी कधी अवलंबिले नाही. वरील सर्वच संदर्भात सुचकतेनेही कधी कुठेही बोलायचे नाही हे पथ्य मी कटाक्षाने पाळले.

मी विभागप्रमुख असताना १९९५ साली गोपाळ गणेश आगरकरांच्या स्मृतीशताब्दी वर्षाच्या निमित्ताने एक मोठे चर्चासत्र घेतले. त्यात डॉ. श्रीराम लागू, य. दि. फडके, डॉ. वि. भि. कोलते अशी नामवंत मंडळी आली होती. चर्चासत्र दोन दिवस चालले होते. स्नातकोत्तर मराठी विभागाच्या प्रतिष्ठेत भर घालणारे हे चर्चासत्र झाले. याहीवेळी मी आणि डॉ. आशा सावदेकर असे दोघेच विभागात होते.

मी विभागप्रमुख असताना अभ्यास मंडळावर होतो. ही संधी साधून मी एम.ए.भाग एकचा साहित्यशास्त्राचा पूर्णतः कलावादी अभ्यासक्रम बदलला. विभाग स्थापन झाला त्यावेळपासून तो अभ्यासक्रम होता तसाच होता. चैतन्यवादी! मी प्रथम त्याला पूर्ण बदलून जीवनवादी केले. त्यासाठी महाराष्ट्रातील सर्वच विद्यापीठांमधील साहित्यशास्त्राच्या अभ्यासक्रमांचा मी अभ्यास केला. पूर्वी भाषाशास्त्र होते. मी स्वतः सर्व विद्यापीठांचे भाषाविज्ञानाचे अभ्यासक्रम अभ्यासून भाषाविज्ञानाचा अभ्यासक्रम तयार केला आणि वैचारिक निबंधाची पत्रिका नव्याने तयार करून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनातील बदल विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिबवण्याची व्यवस्था केली. साहित्यशास्त्राच्या नव्या जीवनवादी अभ्यासक्रमाद्वारे साहित्याभिरुद्धीच्या परिवर्तनाची तरतूद मी केली आणि वैचारिक निबंधाच्या मदतीने विद्यार्थी जीवनविषयक परिवर्तनाचे वाटसरू व्हावेत; ‘बोल धरी मनी साचे, बाबा जग हे बदलायचे’ हे तत्त्व त्यांचे घ्येय बनावे यासाठी मी ही मांडणी केली. बाकीच्यांच्या लक्षात ही सर्व मांडणी येणे कठीण होते.

फार पूर्वीच मी साहित्यशास्त्रातील काही भाग शिकवायला मागून घेतला होता. मी वा.लं. कुळकण्यांचा विद्यार्थी होतो आणि कटूर आंबेडकरवादी होतो. मला साहित्यशास्त्राची आवड होती. भारतीय साहित्य अकादमीने मढेकरांवरचे माझे पुस्तक प्रकाशित केले होते. साहित्याचा तत्त्वविचार मी छोट्यामोठ्या साहित्यसंमेलनांच्या अध्यक्षपदांवरून मांडतच होतो. पुढे मी विभागप्रमुख झालो. विभागातील ज्येष्ठ प्राध्यापक निवृत्त झाल्यावर डॉ. आशा

खूप कष्ट घेतले. मी स्वतः आता पूर्ण साहित्यशास्त्र शिकवू लागलो. त्यासाठी झालेल्या चितनातून माझा 'नवे साहित्यशास्त्र' हा ग्रंथ तयार झाला.

अध्यापन करताना मी काही गोष्टी केल्या. मी सत्राच्या पहिल्या दिवशीच सर्व विद्यार्थ्यांचा परिचय करून घेई. तुम्ही या विभागातच प्रवेश का घेतला, कुरून आलात, घरची परिस्थिती काय? आजवर काय काय वाचले यासंबंधी मी सर्वांची मनोगते लिहून घेत असे. त्या मनोगतांचे नीट वाचन मी करीत असे आणि ज्याच्यापुढे मला बोलायचे आहे त्या वर्गाचा मी परिचय करून घेत असे.

ग्रामीण भागातील लाजन्या आणि भिन्न्या विद्यार्थ्यांना मी पुढे बसवित असे. त्यांना प्रश्न विचारीत असे. हे मुलीच्या बाबतीतही मी करीत असे. विद्यार्थी बोलत त्यावेळी त्यांच्या उच्चारांमधील गोंधळाची नोंद मी घेत असे. वर्ग सुटल्यावर तशा विद्यार्थ्यांना खोलीत बोलावून त्यांना दंतव्य, तालव्य, मुर्धन्य असे सर्व उच्चारणशास्त्र सोप्या पद्धतीने समजावून सांगून त्यांच्या उच्चारांच्या दुरुस्तीसाठी प्रयत्न करीत असे. हे विद्यार्थी अत्यंत गरीब आहेत हे पराकोटीची गरिबी भोगलेल्या माझ्या नजरेतून सुटत नसे. अशा विद्यार्थ्यांना मी खोलीत बोलावित असे. त्यांच्या घरची सर्व परिस्थिती समजावून घेत असे आणि त्यांना मानसिक बळ देत असे. अडल्या-नडलेल्यांना प्रवेशाच्यावेळी वा इतरही वेळी शक्य ती आणि आवश्यक ती आर्थिक मदतही मी केली आहे.

साहित्यशास्त्र आणि साहित्याचा इतिहास शिकविताना मी फळ्याचा वापर करीत असे. आकृत्या काढून शिकविण्याने विद्यार्थ्यांना विषय अधिक चांगला समजतो. एम.फिल्.ला समकालीन साहित्याचा काही भागही मी फळ्यावर आकृत्या काढून शिकवित असे. सत्राच्या पहिल्या दिवशी मी विद्यार्थ्यांना माझे अध्यापनसंविधान समजावून सांगत असे. वर्गात पूर्ण एकाग्र होऊन बसणे; डावी, उजवीकडे वा मागे न बघणे. मी, फळा आणि वही या त्रिसरणावर पूर्ण चित्त एकाग्र करणे. हे या सांगण्यामागचा उद्देश होता. मी शिकविताना फळ्याचा वापर करतो ही बाब इतर अनेक विषयांच्या प्राध्यापकांनाही फार अनन्य वाटली आहे. मी शक्यतो उभ्याने शिकवितो, वर्गात फिरत शिकवितो याचेही इतर अनेक विषयांच्या प्राध्यापकांना अपरूप वाटत असे.

सत्रारंभाच्या पहिल्या तासाला मी आणखी एक सूचना देत असे. तो माझा अत्यंत कडक असा नियमच होता. तो नियम हा की कोणत्याही विद्यार्थ्यने मार्गदर्शिका विकत घेऊ नये आणि बाचू नये. कुणाकडून घेऊनही बाचू नये. अभ्यास संदर्भग्रंथावरूनच करावा. मी एखादे पुस्तक वा एखादा साहित्यशास्त्रातला विषय शिकविण्याला प्रारंभ करण्याआधी संदर्भग्रंथांची यादी लिहून देत असे. ते संदर्भग्रंथ शोधायला विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयात पिटाळीत असे. तास संपले की ग्रंथालयात बसा हा माझा प्रेमाचा आदेश असे. मी अधूनमधून ग्रंथालयात कोण कोण विद्यार्थी वाचनकक्षात अभ्यास करीत टिपणे घेत बसलेले आहेत हे पाहण्यासाठी जात असे. वाचनकक्षात न दिसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना दुसऱ्या दिवशी जाब विचारीत असे. तर मार्गदर्शिकांच्या संदर्भात सांगत होतो. बसतिगृहात कोणीही मार्गदर्शिका घेतली असेल तर मला घेऊन सांगा अशी माझी ताकीद असे. एक विद्यार्थिनी माझ्या माझे संविधान सांगण्याच्या तासाला नव्हती. ती कुठल्यातरी विषयाची मार्गदर्शिका घेऊन आली होती. वर्गात फिरत फिरत शिकवित असताना ही बाब माझ्या लक्षात घेताच ती मार्गदर्शिका मी घेतली आणि टेबलाजवळ जाऊन सर्व विद्यार्थ्यांसमक्ष टराटरा फाडली. परत मार्गदर्शिका न आणण्याची ताकीद मी सर्वांना दिली. मी वा.ल.चा, डॉ. सुधीर रसाळांचा, प्रा.रा.ग. जाधवांचा विद्यार्थी! एकेका प्रश्नाचे उत्तर तयार करण्यासाठी या माझ्या प्राध्यापकांनी दहा-दहा, पंधरा-पंधरा संदर्भग्रंथांची यादी मला दिलेली आहे. ही अभ्यासाची प्रक्रिया आहे हे मी विद्यार्थ्यांना कळवळून सांगत असे.

मी विभागप्रमुख होतो तेव्हा आणखीही काही उपक्रम मी राबविले. मुलांना कविता पाठ नसतात ही बाब माझ्या लक्षात आली होती. मी विद्यार्थ्यांना कविता पाठ करायला सांगत असे आणि शिकवायला प्रारंभ करण्याआधी दोघातिघांना या पाठ कविता म्हणायला लावत असे. दुसऱ्या दिवशी दुसऱ्या मुलांचा क्रमांक लागे. कवितांच्या भेंड्यांचे कार्यक्रमही राबविले. वर्गातील विद्यार्थ्यांचे दोन गट पाइन त्यांना काही प्रश्न विचारीत असे. जिकणाऱ्या गटाला पुस्तकांच्या रूपाने पारितोषिकेही मी देत असे. अभ्यासाशी संबंधित विषयावर वर्गातीच मुलांच्या वक्तृत्वस्पर्धा घेत असे. ज्यावेळी नियोजित तास नसेल त्यावेळी मी हे करीत असे. त्यातून सभाधीटपणा वाढावा, त्यांनी अभ्यास करावा, त्यांची वाणी तयार व्हावी हा उद्देश असे. आणखी एक मी करीत असे. विशेषत: इंग्रजी समीक्षाग्रंथामधील छोटे छोटे उतारे मी डी.टी.पी. करून आणत असे. वा फळ्यावर लिहून देत असे.

उत्तर बाबा नायकारे (पाना करावा; त्यासाठी त्याचा शब्दकाशाशा सबै
यावा, नेमका अर्थ शोधण्याची सवय त्यांना लागावी आणि त्यातून हळूहळू
इंग्रजी वाचण्याची सवय त्यांना लागावी हा उद्देश असे.

विद्यार्थ्यांना मी दोन-दोनशे पेजेसच्या मोठाल्या वह्या घ्यायला लावीत
असे आणि त्यांना वेगवेगळे प्रश्न सांगून त्यांची त्या वह्यांमध्ये उत्तरे लिहून
आणायला सांगत असे. हे प्रश्न अभ्यासाशी संबंधित असत. या वह्या मी
तपासून देत असे. शिवाय अनेक छोटच्या मोठ्या कार्यक्रमांचे आयोजन
खुद विद्यार्थ्यांनाच करायला लावीत असे. मी या प्रक्रियेचा भाग म्हणून
विद्यार्थ्यांपुढे अनेक मोठ्या वक्त्यांची व्याख्याने घडवून आणली. प्रा.संभाजी
कदम, डॉ. भालचंद्र नेमाडे, नारायण सुर्वे, लक्ष्मण माने, रुस्तुम अचलखांब,
आत्माराम कनीराम राठोड, अविनाश ढोळस, डॉ. श्रीनिवास खादिवाले, डॉ.भा.ल.
भोळे, डॉ. रूपा कुलकर्णी अशा असंख्य वक्त्यांचा त्यात समावेश होता.

सत्राच्या प्रारंभीच विद्यार्थ्यांना मी एक वेळापत्रक तयार करून देत असे.
प्रत्येकाच्या वहीत ते लिहिले जात असे. रात्री बारा ते चार हे निद्रापर्व
वजा केल्यानंतर उरलेल्या बीस तासाचे ते वेळापत्रक असे. चार वाजता
उठल्यावर साडेचार वाजता अभ्यासाला बसावे. हा अभ्यास दहा वाजेपर्यंत
सुरु राहावा. दहा ते अकरा हा काल आंघोळ-जेवण या कामासाठी द्यावा.
अकराला विभागात जायला निधावे. अडीच-तीनपर्यंत तास चालतात. या
काळात तास नसतील तेहा ग्रंथालयाच्या वाचनालयात जाऊन अभ्यास करावा.
सर्व तास संपल्यानंतर किमान पाच वाजेपर्यंत वाचनालयात बसावे. सहापर्यंत
घरी वा खोलीवर जावे. फ्रेश होऊन सहा ते साडेआठ परत अभ्यास करावा.
जेवणाला अर्धा तास दिला की परत नऊ ते बारापर्यंत केवळ अभ्यास
करावा. याप्रकारे चोवीस तासामधून तेरा ते चौदा तास अभ्यासाला द्यावेत.
यातून एक-दोन तास लोकार्पण झाले तरी बारा तास मात्र अभ्यासाशिवाय
कोणालाही देऊ नयेत.

विभागात मी विभागप्रमुख असताना नव्यानेच ‘सौंदर्यस्पंदन’ हे भित्तीपत्रक
काढले. मुलांनीच साहित्य मिळवावे. संपादन करावे. छोटे लेख त्यात असत
ते अभ्यासक्रमाशी संबंधित असत. कविता असत. कधी मराठीतील मान्यवर
कवीच्या कविता त्यात असत. तास नसेल त्यावेळी विद्यार्थी हे भित्तीपत्रक
वाचीत असत. हे सर्व मी विद्यार्थ्यांकडून करून घेतले. या सौंदर्यस्पंदनचे
उद्घाटन कवी नारायण सुर्वे यांच्या हस्ते झाले होते. एका प्रशस्त खोलीत
मी विभागाचे ग्रंथालय सुरु केले. त्यात वाचनकक्षाही होता. त्यात एम.फिल.ची

डिझर्टेशन्स असत. अभ्यासाची पुस्तके असत. संदर्भ ग्रंथ असत. या सर्वांची जबाबदारी तास नसला की या वाचनकक्षात बसत. पुस्तके देण्या-घेण्याची जबाबदारी विद्यार्थ्यांवरच सोपविली जाई. शिवाय दरवर्षी निरोपाच्यावेळी सर्वच विद्यार्थ्यांना छान जेवण देण्याची प्रथा मी सुरु केली. सत्रांभी विद्यार्थ्यांचा परस्पर परिचयाचा कार्यक्रम माझ्या उपस्थितीत सुसंस्कृत आणि दर्जेदार पढूतीने मी करून घेत असे.

शिवाय एक अत्यंत सुंदर अनुभव मी याच विभागात घेतला. विभागात म.शं. बाबगावकर होते, डॉ.म.रा.जोशी होते, डॉ.वि.बा.प्रभुदेसाई होते, द.भि.कुलकर्णी होते हे सर्व मोठेच प्राध्यापक होते. वेगवेगळ्या संदर्भात आणि अर्थांनी मोठे होते. पण मी गद्याचा पेपर शिकवित असे. लोकहितवादी, फुले, आगरकर, सहस्रबुद्धे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पुस्तके मी शिकवित असे. हे सर्व शिकवित असताना मी साच्या जागतिक आणि भारतीय परिवर्तनाचा देदीप्यमान पटच वर्गात मांडत असे आणि परिवर्तन विरोधकांच्या चिध्या करीत असे. माझे अध्यापन, माझी शैली, माझे चालणे, माझे बोलणे या सर्व गोष्टी केवळ मराठीच्या नव्हे तर इंग्रजी, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास अशा विषयांच्या विद्यार्थ्यांच्या कानावर जात असत. हे विद्यार्थी कधी अनुमती घेऊन तर कधी चोरून माझ्या वर्गात बसून माझ्या अध्यापनाचा सोहळा अनुभवत. डॉ. किशोर महाबळ (राज्यशास्त्र), डॉ. प्रवीण जोशी (इंग्रजी) या काही आजच्या नामवंत प्राध्यापकांची नावे या संदर्भात सांगता येतील. मराठीचे आणि वेगवेगळ्या विषयांचेही खूप प्राध्यापक 'सर आम्ही तुमच्या चालण्या-बोलण्याचे, शिकविण्याचे, वक्तृत्वाचे आणि तुमच्या मांडणीचे अजूनही अनुकरण करतो' असे गौरवाने सांगतात. हतोड्याने खिळे पक्के ठोकावेत तसे मनोहर सर डोक्यात विचार ठोकून बसवतात असे हे माझे विद्यार्थी सांगतात तेव्हा आपले कष्ट सार्थकी लागले असे वाटते.

मंगरूळपीर, एकांबा, दर्यापूर, अमरावती, भद्रावती, वरोरा, हिंगणघाट, पुसद, दिग्रस, यवतमाळ, वर्धा, राजूर, पारडसिंगा, काटोल, नरखेड, सावनेर, अकोला, ब्रह्मपुरी, चंद्रपूर, मोर्शी अशा विदर्भातील खूप दूरदूरच्या भागातून विद्यार्थी माझे नाव ऐकून, वाचून विभागात प्रवेश घेत. माझे विद्यार्थी सुट्यांमध्ये गावाला जात आणि त्या त्या भागातील विद्यार्थ्यांना सांगत. मुले मग विभागात येण्याचा निर्धार करत. अनेक मुले आपल्या आईबिंदिलांना पत्रे लिहून कळवीत की आमची चिता करू नका. इथे तुमच्याच मनाने, आमची चिता करणारे, काळजी घेणारे यशवंत मनोहर इथे आहेत. हे कानावर येई आणि गरिबीतून

जळत आलेले माझे काळीज आभाळाएवढ होइ.

विभागातील शिपायांनासुद्धा मी अत्यंत सन्मानाने वागविले. त्यांच्या अडीअडचणीत त्यांना मदत केली. त्यांच्याशी 'अहो-जाहो' च्या भाषेतच बोलले. त्यांच्या व्यक्तिगत सुख-दुःखांच्या चौकशा केल्या. ग्रंथालयातील दप्तरी हरिभाऊ मरण पावले तेव्हा त्यांच्यावर मी स्थानिक दैनिकातून लेख लिहिला. त्यांच्या घरच्या मंडळीच्या सान्त्वनासाठी गेलो.

निवृत्त होण्यापूर्वी एक-सव्वा वर्ष स्टाफ ऑफिसियल कॉलेजचा संचालक होतो. संचालकांना घरच्या फोनच्या बिलाचे पैसे मिळत ते मी घेतले नाही. इतर संचालक घेत त्याप्रमाणे तिथे जाण्या-येण्यासाठी मिळणारा भत्ता घेतला नाही. ज्यासाठी आपला कोणताही खर्च होत नाही त्यासाठी विद्यापीठाकडून पैसे घेणे ही बाब माझ्या विवेकाला कधीच पटली नाही.

फ्रेशर कोर्सला येणाऱ्या प्राध्यापकांच्या मुलाखती मी घेत असे. व्याख्याने द्यावला स्वतःची चरित्रे सांगणारांपेक्षा जबरदस्त अभ्यासक येतील याची व्यवस्था मी करीत असे.

विभागात विद्यार्थ्यांच्या रूपाने त्यांच्या त्यांच्या जाती येत, धर्म येत. संबंधित सर्व चिल्लर आणि ठोक संस्कार येत. पण विभागातून मुले एम.ए., एम.फिल. होऊन बाहेर पडत तेव्हा ते पूर्णपणे बदलून गेलेले, परिवर्तनवादी झालेले असत. त्यांची धार्मिक अभिरुची मरून जात असे आणि त्यांच्यात सेक्युलर वाड्मयीन अभिरुची स्थानापन्न झालेली असे. हे सर्व मी केले. आजचे मराठी साहित्याचे चारदोन प्राध्यापक सोडले तर बाकीचे सर्वच प्राध्यापक शिकविताना मला सोबत ठेवतात. विद्यार्थ्यांच्या या प्रेमाची किंमत कशानेही होऊ शकत नाही. मला विभागाने काय दिले? हे निष्ठावंत विद्यार्थी दिले, त्यांचे असीम प्रेम दिले. या प्रेमाचे झाड सारखे फुलतच आहे. फुलतच राहणार आहे.

दिनांक १८ जानेवारी २००८ रोजी विद्यापीठाच्या स्नातकोत्तर मराठी विभागाच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षाचा उद्घाटन समारंभ झाला. त्यानिमित्ताने गोव्यावरून डॉ.वि.बा.प्रभुदेसाई सपत्निक आले. पुण्यावरून डॉ.द.भि.कुलकर्णी सपत्निक आले. मला वाटले ही दूरची माणसे. नागपुरात परत परत येणे शक्य नाही. तेव्हा ही माणसे आलीच आहेत तर विभागाशी संबंधित सर्वच प्राध्यापकांना आपण विद्यापीठाच्या अतिथीगृहात जेवण द्यावे. त्यानिमित्ताने एक छान स्नेहमेलावा होईल. आणि सुवर्ण महोत्सवाच्या उद्घाटनाच्या पूर्वसंध्येची वेळ ठरली. मी

सर्वांना निमंत्रणे दिलीत. डॉ.प्रभुदेसाई सपत्निक आले. द.भि.कुलकर्णी सपत्निक आले. डॉ.आशा सावदेकर आणि उरविद सावदेकर आले. डॉ.अक्षयकुमार काळे आले. डॉ.शैलेंद्र लेंडे सपत्निक आले. मी होतोच. पुष्पलता मनोहर होत्याच. जेवणाच्या आधी आणि नंतरही छान गप्पागोष्टी झाल्या. गमती-जमती झाल्या. हसणे-हसविणे झाले. छान जेवण झाले. या माझ्या आयोजनाने सर्वांनाच आनंद झाला. यशवंत मनोहरांनाच हे सुचावं असे उद्गार काहींनी काढले.

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे दिनांक १८ ला गुरुनानक भवनात उद्घाटनाचा सुंदर सोहळा झाला. विभागातील आम्हा सर्व निवृत्त प्राध्यापकांचा सत्कार केला गेला. माझे नाब उच्चारले गेले तेव्हा मी मंचावर गेलो. त्याबेळी सभागृहाचा मागचा अध्याहून अधिक भाग आजी-माजी विद्यार्थ्यांनी खुच्चून भरला होता. सभागृहाच्या या भागाला एकदम भरती आली. तो भाग जबळजबळ संपूर्ण उभा राहिला आणि टाळ्यांचा खूप वेळपर्यंत कडकडाट केला. माझ्या हृदयात या सर्व नक्षत्रांच्या देण्याने कालवाकालव झाली. विद्यार्थ्यांच्या प्रेमाने आणि आदराने मी गदगदून गेलो होतो. कार्यक्रम संपल्यावर अनेक विद्यार्थी मला भेटले. म्हणाले, सर्वांत जास्त टाळ्यांचा गजर तुमच्यासाठी झाला. विभागातील विद्यमान प्राध्यापकांनाही हे मान्सूनचे उत्सूर्त बरसणे जाणवले. त्यांनी मला तसे बोलूनही दाखविले. कष्ट सार्थकी लागले असे वाटले. मी खेड्यातला. उपेक्षितांमधला! या टाळ्यांच्या गजराने मला विजयी केले होते. कुठल्याही पदात बसत नाही ते या टाळ्यांनी मला दिले होते. टाळ्यांच्या या चार चांदांच्या दौलतीने मला सम्राट केले होते.

बाजूच्या एका प्रशस्त दालनात विभागातील सुरुवातीपासूनच्या सर्व प्राध्यापकांनी लिहिलेल्या पुस्तकांचे प्रदर्शन भरले होते. त्यात माझी पुस्तके सर्वांत जास्त होती. कुलगुरु पठाण, शांताराम पोटदुखे, प्राचार्य राम शेवाळकर त्या माझ्या पुस्तकप्रपंचाजवळ थांबले. कुलगुरु डॉ.पठाण म्हणाले, हे किती लेखन केले डॉ. मनोहर तुम्ही? मी खेड्यातला! मला पराभूत व्हायचे नव्हते. म्हणून मला हे सर्व लिहावेच लागले. हे मी डॉ. पठाणांना म्हटले. पण मनात आले 'स्वतःची वैशिष्ट्यपूर्ण निर्मिती करण्यासाठी मला ही निर्मिती करणे आवश्यकच होते. खेड्यातून आलेला, उपेक्षेत जळालेला एक प्राध्यापक काय करू शकतो याचा दाखला मला ग्रामीण आणि उपेक्षित भागातील विद्यार्थ्यांपुढे ठेवायचा होता. माझ्यावर झालेल्या अन्यायांना उत्तर देण्यासाठी मला हे चौफेर लेखन करावेच लागले. अन्यायाने कोणी खुचून जाऊ नये हा ऊर्जापाठ समाजापुढे

उद्योगातील मर्जन हे तथा रुद्धन वर्षाव लागले. वापशी कुरुगुरु डा. पठांग
यांनी सांगितले की यशवंत मनोहरांच्या कवितेवर दोन दिवसांचे राष्ट्रीय चर्चासत्र
विभाग घेईल. यावेळीही माझ्या मनाचे आकाश नव्या नक्षत्रांच्या पेरणीसाठी
पूर्वी खूपदा झाले त्याप्रमाणे पुन्हा एकदा छान मोकळे झाले होते.

आता माझे अनेक विद्यार्थी कनिष्ठ, वरिष्ठ महाविद्यालयात वा विद्यापीठात
अध्यापन करतात. मी त्यांच्या डोक्यात शिलगविलेला जाळ आता ते त्यांच्या
विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात भरतात.

ज्यांना मी माझेच म्हणतो ते माझे विद्यार्थी पीएच.डी.च्या निमित्ताने वा
पीएच.डी. झाल्यावरही अध्यापनातील एखाद्या पेचप्रसंगाच्या निमित्ताने अजूनही
फोनवरून वा प्रत्यक्ष घरी येऊन चर्चा करतात. कोणाला काही लेखन करायचे
असते, कोणाला कुठे व्याख्यान देण्यासाठी काही मुद्दे स्पष्ट करून घ्यायचे
असतात. हे असे अनेक प्राध्यापक मग चर्चेला येतात. भरल्या डोक्यांनी परततात.
ओहोटून गेलेल्या मनाने येतात आणि भरती आलेल्या मनाने परत जातात.
परत येण्यासाठी परत जातात. त्यात प्रत्यक्षात माझे विद्यार्थी नसलेलेही अनेक
असतात. चार्ज होऊन परततो आहोत असे म्हणतात. विद्यापीठ स्तरावरचा
मला महाराष्ट्र शासनाचा बेस्ट टिचर अवार्ड मिळाला. त्याचा आनंद आहेच
पण त्याच्याहीपेक्षा अशा असंख्य विद्यार्थ्यांच्या प्रेमातून मला जे सतत बेस्ट
टिचर अवार्ड मिळत असतात त्यामुळे माझा प्राजक्त सतत गुलमोहरासारखा
गदगदून फुलतच राहतो. कारण I have done my duty according
to my 'सब्बे सत्ता सुखी होन्तु' light.

४४

यशवंत मनोहर गदगदलेल्या काळजाने
विचार करतात आणि बुद्धिवादी अस्तित्वाने
भावना जगतात. महणूनच ते हात लावतात
त्या विषयाच्या फांदीला अनावरपणे एकाच
देळी अनेक रंगांची, आकारांची आणि
अनेक गंधांची मनझूलवी फुले येतात.
त्यांच्या लेखनात नानाविध वर्म सांगणारे
शब्द असतात आणि त्या शब्दांत
असणाऱ्या अर्थामध्ये अनेक मोहक अर्थाचा
उत्सव वेल्हाळत असतो.
त्यांच्या 'ऊर्जेचे वेल्हाळ' या पुस्तकातील
लेखनामधून वाचकांना हे खूपच उत्कटपणे
जाणवेल. 'वसंत ऋतु' सारखा ललित लेख
वाचला तरी याचा प्रत्यय वाचकांना येईल.
'ललित गद्य' या व्यापक लेखनप्रकारात
अंतर्भूतहोणाऱ्या या लेखनातूनही
लेखकाची इहवादी सांस्कृतिक न्यायाची
दृष्टी अत्यंत मनोहर पद्धतीने साकार होत
आहे याचा अनुभव वाचकांना येईल.

